



Funded by
the European Union



Priručnik za promociju socijalne reintegracije, održivosti i inkluzije u zatvorskom i post-zatvorskom okruženju, zasnovan na ključnim uvidima i rezultatima **projekta FAIR***.

*FAIR – Podsticanje autonomije, inovacija i reintegracije
Erasmus+ projekat sa ciljem razmene praksi i znanja o reintegraciji zatvorenika između četiri grada: Marseja, Napulja, Madrida i Beograda.



Sadržaj

- 1. KONTEKST**
 - a. Ideja o priručniku
 - b. Ko, šta, zašto?
- 2. AUTORI IZA PRIRUČNIKA**
- 3. SMERNICE ZA ODRŽIVA I SOCIJALNA PREDUZEĆA**
- 4. PROTOTIP ZELENIH PRAKSI**
- 5. UPUTSTVO ZA PRIMENU RESTORATIVNE PRAVDE U ZATVORU**
 - a. Analiza
 - b. Predlozi
 - c. Indikatori
- 6. INOVATIVNE I INKLUZIVNE METODE OBRAZOVANJA ZATVORENIKA**
- 7. SLEDEĆI KORACI I PREPORUKE KA EVROPI**
- 8. ZAHVALNOST SARADNICIMA I PRIZNANJE**



Kontekst

Ideja priručnika

Po završetku FAIR projekta, partnerske organizacije su objavile sveobuhvatan priručnik koji objedinjuje ključne rezultate, iskustva i naučene lekcije iz projekta. Ovaj priručnik predstavlja centralni i trajni resurs, osmišljen da inspiriše, informiše i usmerava buduće inicijative fokusirane na socijalnu reintegraciju, održivost i inkluziju, naročito u kontekstu života u zatvoru i nakon njega.

Pored tehničkog sadržaja, priručnik je obogaćen svedočenjima iz prve ruke, analizama i razmišljanjima sa četiri transnacionalne radionice koje su funkcionisale kao svojevrsne ekspedicije za učenje. Posete socijalnim preduzećima i organizacijama trećeg sektora koje rade sa marginalizovanim grupama omogućile su učesnicima razmenu znanja, produblivanje stručnosti i jačanje evropske saradnje u oblastima obrazovanja, reintegracije i društvenih inovacija.

Uprkos određenim izazovima u realizaciji, poput nemogućnosti ulaska u zatvor Pozzuoli zbog ograničenja uzrokovanih zemljotresom, kao i nemogućnosti ulaska u ženski zatvor u Požarevcu zbog lokalnog političkog konteksta, partnerske organizacije su se brzo prilagodile aktuelnim okolnostima. Saradnjom sa edukatorima, zaposlenima u zatvoru i bivšim osuđenima, ciljevi učenja su postignuti, a kreirani su i novi oblici razmene znanja. Prikazana fleksibilnost oličava duh FAIR projekta: **pretvaranje ograničenja u prilike za kreativno rešavanje problema i dublji uticaj na zajednicu.**

Kako bi se obezbedila dugoročna dostupnost, svi kreirani materijali su učinjeni dostupnim kroz strategiju distribucije materijala kroz različite kanale. Kreirane su posebne sekcije na sajtovima partnerskih organizacija i na društvenim mrežama, koje će sadržati priručnik pod otvorenim licencama, što omogućava besplatno preuzimanje i ponovnu upotrebu samog priručnika. Kampanje na društvenim mrežama kao što su Instagram i LinkedIn proširile su domet i podigle svest među stručnom i širom zajednicom na različite teme povezane sa zatvorskim sistemima.

U krajnjoj liniji, ovaj priručnik nije samo završni rezultat, već „živi“ resurs i polazna tačka za buduće projekte u Evropi i šire, koji promovišu reintegraciju, zelenu tranziciju i inkluzivne prakse za ranjive grupe.



Kontekst

Za koga je ovaj priručnik?

Ovaj priručnik je namenjen raznovrsnoj publici koja radi na raskrsnici socijalne inkluzije, obrazovanja i održivosti, sa posebnim fokusom na resocijalizaciju nakon izlaska iz zatvora i podršku osetljivim grupama. Osmišljen je da bude koristan osnivačima i menadžerima socijalnih preduzeća, edukatorima i trenerima u zatvorima ili zajednici, organizacijama trećeg sektora koje se bave društvenim inovacijama, kao i javnim institucijama koje su uključene u reformu pravosuđa ili politiku resocijalizacije. Ovaj priručnik se obraća i istraživačima, studentima, lokalnim vlastima i aktivistima koji se zalažu za inkluzivne prakse, restorativnu pravdu i ekološku odgovornost.

Bilo da pokreću novu inicijativu, unapređuju postojeće programe ili traže inspiraciju, korisnici će u ovom priručniku pronaći praktične alate, proverene modele i prilagodljive strategije zasnovane na iskustvima iz stvarnog života.

Šta se nalazi u priručniku?

Razvijen od strane svih projektnih partnera, priručnik sadrži:

- **Smernice za osnivanje i upravljanje socijalnim i održivim preduzećima u zatvorskom okruženju**, zasnovane na stvarnim modelima kao što su Bistrot Lazzarelle (Napulj) i Les Beaux Mets (Marselj).
- **Dva prilagođena biznis modela** koji su vizuelno predstavljani i razvijena za potencijalnu primenu u Beogradu i Madridu, koja nude fleksibilne okvire utemeljene na lokalnim potrebama i resursima.
- **Prototipe zelenih praksi**, ko-dizajnirane za implementaciju u Marselju i Napulju, koji dodatno potvrđuju posvećenost projekta ekološkoj održivosti u okviru inkluzivnih društvenih modela.
- **Smernice o restorativnoj pravdi (RP)**, koje promovišu alternativne, ka čoveku usmerene pristupe rešavanju sukoba i reintegraciji.
- **Obrazovne materijale o inovativnim metodama nastave za odrasle zatvorenike**, koji pomažu edukatorima da omoguće inkluzivno i transformativno učenje.

Zašto koristiti ovaj priručnik?

Ovaj priručnik nudi praktične, u praksi isprobane alate, strategije i kontakte namenjene svima koji žele da promovišu socijalnu reintegraciju, održivost i inkluziju – posebno u zatvorskom kontekstu ili u vezi s njim. Zasnovan na stvarnim iskustvima, pilot projektima i međunarodnoj



saradnji, priručnik pruža modele, prikaze tih biznis modela i smernice koje se mogu prilagoditi različitim lokalnim okolnostima. On povezuje teoriju i praksu kroz stručne uvide, edukativne materijale i lična svedočenja. Bilo da pokrećete socijalno preduzeće, osmišljavate inkluzivne obrazovne programe ili uvodite restorativne pristupe pravdi – ovaj priručnik je i vodič korak po korak i izvor inspiracije za održive i suštinske promene.

Partneri koji stoje iza priručnika

Marseille Solutions

Marseille Solutions je neprofitna organizacija specijalizovana za oblast društvenih inovacija. Njen zadatak je da omogući nastanak i razvoj projekata sa društvenim i ekološkim uticajem na teritoriji Marseja.

Zamišljamo i osmišljavamo rešenja po meri, dok istovremeno prenosimo svoje znanje i ekspertizu partnerima tokom razvoja svakog projekta. Ta rešenja odgovaraju na potrebe Marseja i njegove metropole (loši stambeni uslovi, pristup kulturi, nezaposlenost, otpad, pristup javnim prostorima, reintegracija zatvorenika itd.) i mogu imati različite oblike: projekat, program podrške, program obuke, struktura, kompanije i socijalna preduzeća, društvene inovacije, javno-privatnu inicijativu, prostor, muzej, restoran itd.

Svaku inicijativu realizujemo kroz stvaranje novih savezništava i angažovanjem vrlo različitih partnera (javnih, privatnih, udruženja i univerziteta) već skoro 10 godina i zahvaljujući ovom ekosistemu, transformišemo grad, razvijajući njegov pun potencijal.

Marseille Solutions želi da dokaže da je Marsej inspirativan model i pionir u oblasti društvenih inovacija, sa više od pedeset razvijenih projekata.

Jedan od projekata koji je **MS** razvio u saradnji sa asocijacijom **Festin** je **Les Beaux Mets**. **Les Beaux Mets** je restoran za obuku i sticanje profesionalnih veština u svrhu reintegracije zatvorenika, koji je projektno otvoren 15. novembra 2022. godine. Nalazi se u samom centru zatvorskog kompleksa Baumettes u Marseju i ima za cilj da pomogne zatvorenicima pri kraju izvršenju kazne da pronađu posao.



Društvena zadruga Neapolide osnovana je sa misijom da zatvorenicama u zatvoru Pozzuoli pruži stvarne mogućnosti za zaposlenje, a iz te inicijative je nastao i prvi bistro u Italiji koji vode žene lišene slobode. Više od samog radnog mesta, bistro funkcionise kao dinamičan centar za neformalno obrazovanje i profesionalnu orijentaciju, gde žene mogu ponovo da izgrade samopouzdanje razvijajući i socijalne i stručne veštine. **Neapolide** deluje zajedno sa zadrugom **Lazzarelle**, u okviru koje zatvorenice proizvode zanatsku kafu unutar zatvora. Sam bistro je osmišljen kao poslovni model sa nultim negativnim uticajem na okolinu – koristi lokalne i organske proizvode, potpuno biorazgradive materijale i promoviše kulturu zdrave i svesne ishrane. Kao član mreže **Extra-MANN**, **Neapolide** povezuje kulturno nasleđe i inovacije, spajajući Arheološki muzej Napulja sa širom urbanom zajednicom. Bistro funkcionise i kao kulturni katalizator, redovno organizujući promocije knjiga, političke tribine, umetničke radionice i sportske događaje. U okviru ovog projekta, **Neapolide** se fokusira na socijalnu i profesionalnu reintegraciju žena, pomažući u smanjenju recidivizma kroz osnaživanje i radno iskustvo. Delujući kao most između zatvora i društva, bistro aktivno razbija stigmatu stvarajući prostore u kojima se zatvorenice i građani međusobno susreću, menjajući tako javnu percepciju zatvora. Zaposleni i korisnici – koji su često ista lica – takođe postaju promotori obrazovanja o ishrani u gradu kojim dominira brza, pržena hrana. Na taj način, bistro nudi opipljivu i inspirativnu alternativu: onu koja hrani i telo i društvenu promenu.



Asocijacija za medijaciju, susret i slušanje (AMEE) je neprofitna organizacija osnovana 2013. godine sa ciljem da doprinese transformaciji društva, pomažući žrtvama krivičnih dela i počinocima da obrade iskustva koja su pretrpeli ili izazvali, sa ciljem da se olakšaju procesi **restorativne pravde** koji leče patnju i štetu, omogućavajući punu reintegraciju u društvo.

Od 2017. AMEE razvija programe u zatvorima i otvorenim centrima u Španiji. U početku fokus je bio na obukama iz nenasilne komunikacije i kreiranje prostora za slušanje. Kasnije je prepoznata potreba da se direktno bave samim krivičnim delima, njihovim posledicama i mogućnostima reparacije koje nudi paradigma restorativne pravde. U tom cilju sarađujemo sa Generalnim sekretarijatom za zatvorski sistem, kao i sa javnim i privatnim institucijama koje podržavaju naše projekte, kako unutar zatvora (sa počinocima), tako i u društvu (sa žrtvama).

Među brojnim inicijativama, posebno se izdvajaju procesi **odgovornosti i reparacije štete** koje realizuju sa zatvorenicama, uz pomoć stručnjaka za medijaciju i nenasilnu



komunikaciju. Ti procesi pomažu zatvorenicima da postanu svesni posledica svojih dela i da pronađu alate za popravljane štete koju su naneli sebi, porodici i žrtvama.



Opservatorija
Obrazovanja

Opservatorija obrazovanja (OO) je neprofitna i nevladina organizacija osnovana 2023. godine sa ciljem istraživanja i unapređenja obrazovanja odraslih i celoživotnog učenja. Organizacija se praktično bavi istraživanjem i teorijskim radom, organizovanjem događaja i radionica, saradnjom sa relevantnim državnim i nevladinim organizacijama i institucijama, Univerzitetom u Beogradu i širom zajednicom.

Osnovna misija OO je razvoj obrazovanja u različitim kontekstima, sa posebnim naglaskom na jačanje njegove socijalne funkcije. U radu organizacije poseban značaj se pridaje razvoju i unapređenju kompetencija nastavnog i nenastavnog osoblja, kao i razvoju inovativnih i inkluzivnih obrazovnih metoda sa ciljem unapređenja samog sistema. Organizacija ostvaruje svoju viziju kroz različite oblike edukacije, prvenstveno organizovanjem treninga i konferencija za različite profile polaznika i članova lokalne zajednice. Konkretni oblasti delovanja su: obrazovanje zatvorenika, obrazovanje starijih, obrazovanje za život u porodici i obrazovanje kao podrška različitim društvenim kategorijama stanovništva.

Kao nova organizacija, **OO** još uvek nije realizovala nijedan projekat. Ipak, zahvaljujući raznolikom prethodnom iskustvu, osnivačice OO želele su da razvijaju lične potencijale kroz novoosnovanu organizaciju, kao i potencijale stručnjaka iz oblasti obrazovanja odraslih, a time i cele zajednice. Upravo zbog toga, učešće u ovom projektu je od neizmernog značaja.



Smernice za socijalna i održiva preduzeća

Inspirisano modelima Neapolide – Bistrot Lazzarelle (Napulj, Italija) i restorana Les Beaux Mets – zatvor Baumettes (Marsej, Francuska)

Uvod

Ove smernice su osmišljene da podrže organizacije civilnog društva, zadruge i socijalne preduzetnike u kreiranju i vođenju preduzeća sa društvenim uticajem i ekološkom održivošću. Na osnovu iskustava pionirskih inicijativa kao što su Bistrot Lazzarelle i Les Beaux Mets, koje deluju unutar ili u vezi sa zatvorskim kontekstom, ovaj vodič pruža ključna načela i strategije koje je moguće prilagoditi i primeniti, u cilju promocije inkluzije, dostojanstva i održivosti.

1. Razumevanje društvene misije

Jasno definišite svoju društvenu svrhu i osigurajte da ona vodi svaku vašu odluku.

- I Lazzarelle i Les Beaux Mets stavljaju u fokus socijalnu reintegraciju, posebno žena i zatvorenika, kroz dostojanstven rad i razvoj veština, kako bi se smanjila stopa povratništva i kako bi se omogućile konkretne obuke i zapošljavanje koje vode ka punoj reintegraciji u društvo.
- Ta misija ostaje temelj svih aktivnosti, od zapošljavanja do marketinških strategija.

Savet: Napišite *Društvenu povelju* koja jasno opisuje vašu misiju i identifikuje ciljne grupe (zatvorenici, žrtve nasilja, migranti, mladi van sistema obrazovanja i rada ...).

2. Kreiranje puteve ka smislenom zapošljavanju

Obezbedite strukturisane, sertifikovane i dostojanstvene radne prilike.

- Lazzarelle obučava žene u zatvoru za pečenje kafe, kuvanje, pravljenje čokolade i uslužne delatnosti.
- Les Beaux Mets nudi kulinarsku obuku i vodi gurmanski restoran unutar zatvora, sa državnim akreditacijom..

Obezbedite ugovore, pravedne plate i mentorsku podršku.

Povežite se sa poslodavcima van zatvora kako biste olakšali reintegraciju po izlasku.

3. Usvajanje ekološke održivosti



Povežite svoj društveni uticaj sa ekološkom odgovornošću.

- Koristite sezonske, lokalne i organske proizvode
- Primenjajte strategije za smanjenje otpada: kompostiranje, višekratna ambalaža, reciklaža.
- Koristite ekološki prihvatljiva sredstva za čišćenje i održivo upravljanje prostorom.

Usvojite pristup cirkularne ekonomije.

Redovno merite i izveštavajte o svom ekološkom uticaju na životnu sredinu.

4. Građenje strateških partnerstva

Iskoristite mreže saradnje za podršku održivosti i širenju uticaja.

Sarađujete sa:

- zatvorskom administracijom i službama za reintegraciju
- lokalnim samoupravama i ministarstvima
- nevladinim organizacijama, zadrugama i agencijama za obuku.

Koristite formalne sporazume (npr. memorandum o razumevanju) za jasno definisanje uloga i odgovornosti.

Uključite univerzitete, kulturne centre i sponzore kako biste obogatili svoj uticaj

5. Podsticanje participativnog upravljanja

Učinite svoju organizaciju inkluzivnom na svim nivoima.

- Osnažite članove organizacije – posebno iz marginalizovanih grupa – da učestvuje u donošenju odluka i planiranju.
- Negujte kulturu međusobnog poštovanja, povratnih informacija i kolektivnog rasta i razvoja.

Koristite alate kao što su anonimne ankete, vršnjačke evaluacije i timski sastanci.

Gde je moguće, razmotrite kooperativne modele upravljanja.

6. Komuniciranje sa svrhom

Iskoristite komunikaciju kao alat za promenu.

- Lazzarelle i Les Beaux Mets pričaju snažne priče o transformaciji.
-
- Događaji poput promocija knjiga, umetničkih izložbi i večera u zatvorima podstiču javni dijalog i razbijaju stigmatu.



Izgradite snažan identitet brenda koji je zasnovan na vrednostima.
Koristite društvene mreže, etički marketing i javno pripovedanje za podizanje svesti.

7. Obezbeđivanje dugoročne održivosti

Spojite misiju sa čvrstom poslovnom strategijom.

- Diversifikujte izvore prihoda: proizvodi, usluge, obuke, događaji.
- Kontinuirano obučavajte zaposlene i održavajte visoke standarde kvaliteta.
- Pratite svoj društveni i ekološki učinak.

Razvijte poslovni plan sa ključnim indikatorima uspeha.
Reinvestirajte profit u društvene inovacije i rad sa zajednicom.

8. Praćenje, vrednovanje, širenje

Pretvorite lokalni uspeh u globalnu inspiraciju.

- Lazzarelle je smanjilo stopu recidiva na ispod 10%.
- Les Beaux Mets je razvio model restorana u zatvoru koji ima potencijal da se širi..

Koristite i kvalitativne (svedočenja, priče) i kvantitativne (podaci o zapošljavanju, stopa recidiva) alate za evaluaciju.
Otvoreno delite alatke, izveštaje i materijale za obuke kako biste olakšali prenos znanja.

Zaključak

Socijalna i održiva preduzeća nisu samo biznisi – ona su platforme za transformaciju. Utiču na smanjenje povratništva, ruše stigmatu i promovišu dostojanstvo onih koji su na marginama društva. Lazzarelle i Les Beaux Mets pokazuju da su inkluzija, izvrsnost i ekološka odgovornost ne samo spojivi, već se međusobno osnažuju.

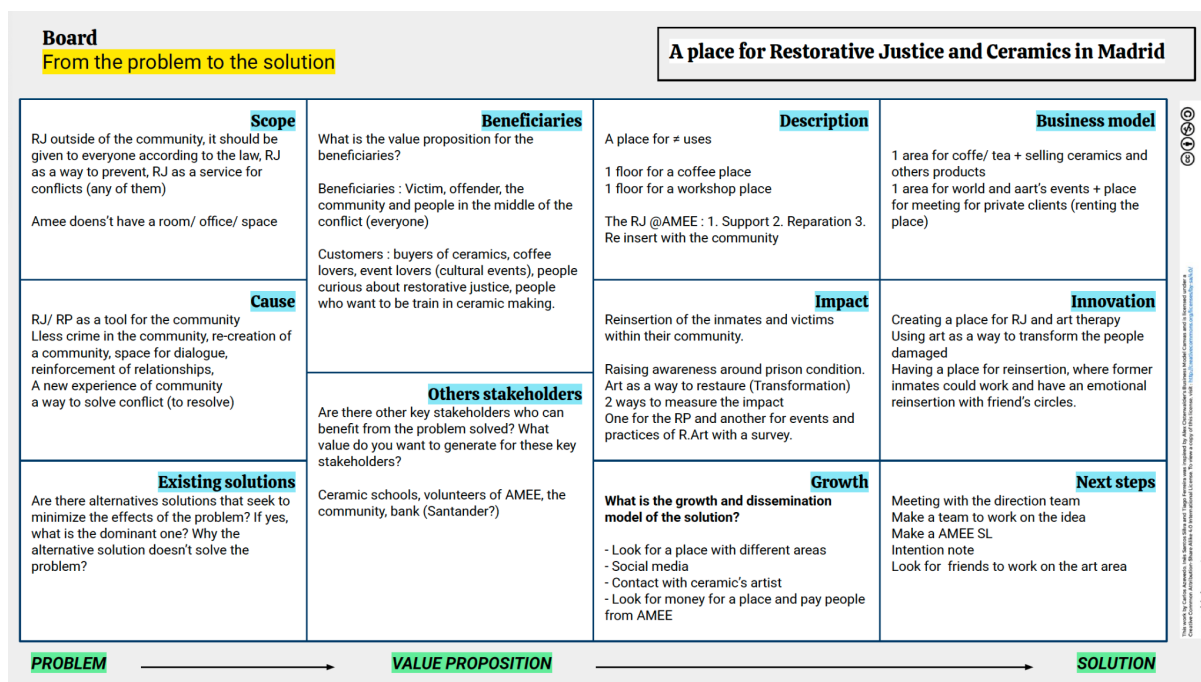
Ove smernice su poziv na akciju: prilagodite ih svom lokalnom kontekstu, nadogradite ih sopstvenim inovacijama i postanite deo evropskog pokreta za socijalnu pravdu kroz preduzetništvo.



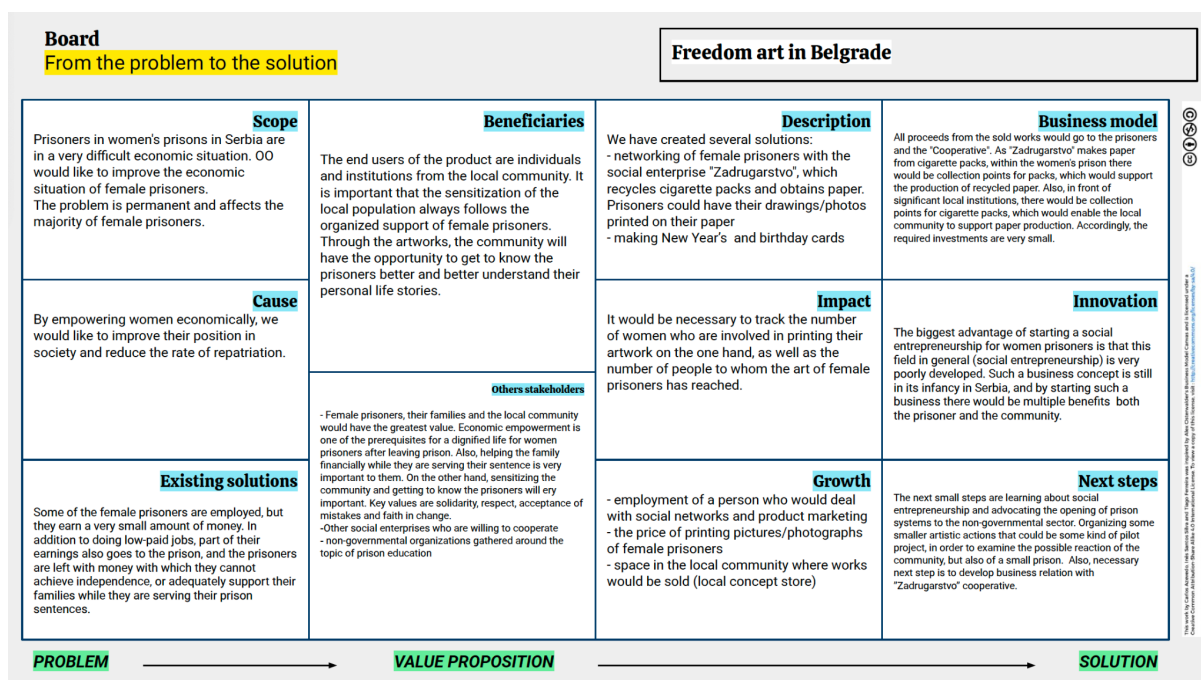
Okvir za prilagođeni poslovni model

Board		FAIR	
From the problem to the solution			
Scope What is the central problem to be solved? How big is the problem?	Beneficiaries What is the value proposition for the beneficiaries? 1. Women victim of domestic violence - Age ?	Description How does the recommended solution work?	Business model What revenue can be generated? What abundant resources can be used? Are there key stakeholders available to pay for the impact?
Cause What are the main causes you want to address?	Others stakeholders Are there other key stakeholders who can benefit from the problem solved? What value do you want to generate for these key stakeholders?	Impact What are the key impact indicators to be monitored?	Innovation How does this solution differ from what already exists in the market? What are the comparative advantages?
Existing solutions Are there alternative solutions that seek to minimize the effects of the problem? If yes, what is the dominant one? Why the alternative solution doesn't solve the problem?		Growth What is the growth and dissemination model of the solution?	Next steps What are the next small steps?
PROBLEM		SOLUTION	

1. **Prilagođeni poslovni model**, razvijen za moguću primenu u Madridu, nudi fleksibilne okvire zasnovane na lokalnim potrebama i resursima.



2. Prilagođeni poslovni model, razvijen za moguću primenu u Madridu, nudi fleksibilne okvire zasnovane na lokalnim potrebama i resursima.





Prototip zelenih praksi

Sledeći prototip definiše skup održivih i inkluzivnih operativnih praksi za Bistrot Lazzarelle – vodeće socijalno preduzeće zadruga Neapolide. Ove prakse su osmišljene sa ciljem promovisanja ekološke odgovornosti, socijalne uključenosti i odgovornu potrošnju, u skladu sa misijom zadruga da omogući reintegraciju žena tokom i nakon izvršavanja kazne zatvora.

Prakse će biti podvrgnute daljoj evaluaciji i analizi od strane projektnog tima i relevantnih aktera, sa ciljem da se utvrdi njihova primenljivost, mogućnost širenja i potencijal za primenu u drugim institucionalnim i lokalnim okruženjima.

1. Smanjenje otpada i cirkularna ekonomija

- **Sprovođenje interne revizije otpada** kako bi se procenile postojeće prakse i identifikovale ključne oblasti za unapređenje (ocenjivanje od 1 do 5).
- **Uvođenje sistema za sortiranje i kompostiranje**, u saradnji sa lokalnim kompostarnicama ili urbanim baštama.
- **Razvijanje strategije za dizajn jelovnika "bez otpada"** – korišćenje viška namirnica za nedeljne specijale kao alternativni meni.
- **Modul interne obuke** za zaposlene o prevenciji bacanja hrane.

2. Etičko i lokalno snabdevanje

- **Mapiranje lokalnih, sezonskih i solidarnih dobavljača**, sa fokusom na zadruga i etička preduzeća.
- **Uspostavljanje protokola za nabavku** koji prioritet daje lokalnim sastojcima i transparentnim, inkluzivnim lancima snabdevanja.
- **Kampanja „Lokalni proizvod sezone“ sa rotirajućim izborom održivih i etičkih sastojaka.**

3. Ekološki materijali i ambalaža

- **Potpuni prelazak na ambalažu za višekratnu upotrebu** ili kompostabilnu ambalažu za poneti. Kupci koji donesu svoje posude dobijaju popust kao podsticaj održivom ponašanju.
- **Eliminacija plastike za jednokratnu upotrebu** i prelazak na održive alternative (bambus, staklo, čelik).
- **Uvođenje dodatnih podsticaja za kupce** koji praktikuju ekološko ponašanje (npr. popust za sopstvenu ambalažu). Da bi dodatno podstakli održive navike, **kupci koji donesu sopstvene posude za višekratnu upotrebu, dobiće sniženje cene.**

4. Efikasnost u potrošnji energije i vode

- **Energetska revizija kuhinje i servisnih prostora**, nakon koje sledi plan za postepenu zamenu zastarele opreme energetski efikasnim uređajima.



Instalacija uređaja za uštedu vode, uključujući raspršivače i aparate sa niskom potrošnjom.

Praćenje mesečne potrošnje komunalija, sa ciljevima smanjenja potrošnje koji se procenjuju na svakih šest meseci.

5. Ekološko obrazovanje i osnaživanje zaposlenih

- **Strukturiran program ekološke pismenosti za zaposlene**, sa mesečnim radionicama i dostupnim resursima o održivosti u ugostiteljstvu.
- **Uvođenje rotirajuće uloge „facilitatora zelenih praksi“** među zaposlenima za promociju internog praćenja i stalnog unapređenja.

6. Javno angažovanje i transparentnost

- **Kreiranje informativnog prostora unutar objekta**, uključujući informativne table, digitalni sadržaj (QR kodovi) i infografike koje objašnjavaju održive prakse iza svakog proizvoda ili usluge.
- **Integracija narativa o održivosti** u komunikaciji i promotivnim materijalima Bistrea
- **Organizovanje javnih događaja**, kao što su zeleni aperitivi, tematska predavanja o održivosti i saradnja sa lokalnim školama.

7. Praćenje, evaluacija i izveštavanje

- **Razvijanje "zelenih pokaznih table"** sa ključnim indikatorima, kao što su:
 - % korišćenih održivih proizvoda
 - Kg hrane koji nisu završili na deponiji
 - Mesečna potrošnja komunalnih resursa
- **Kvartalne sesije povratnih informacija** sa zaposlenima kako bi se osigurao participativni pristup evaluaciji i kako bi se podstakla odgovornost za ostvarenje održivih ciljeva.

Ovaj prototip ne predstavlja samo putokaz za interni razvoj Bistrot Lazzarelle, već i **referentni okvir** za **projektna partnera**, posebno Partnera 3 i 4, koji su u procesu identifikovanja i osmišljavanja sopstvenih modela **socijalnih i održivih preduzeća**.

Analizom praksi iz prototipa, ovi partneri će moći da **ko-dizajniraju modele specifične za svoj kontekst**, koristeći **održivost kao alat za reintegraciju**, aktivno građanstvo i ekonomsku inkluziju zatvorenika i bivših zatvorenika. Taj proces takođe omogućava prostor za internacionalno učenje, komparativnu analizu i razvoj **zajedničke evropske metodologije** za inkluzivnom i održivom preduzetništvu.

Smernice za primenu restorativne pravde



U ovom delu prikazano je kako restorativna pravda funkcioniše u zatvorskom okruženju. Najpre analiziramo sam pojam restorativne pravde i njene osnovne karakteristike. Zatim se osvrćemo na regulative koje uređuju restorativnu pravdu na evropskom nivou. Na kraju, predstavljamo evaluacione prakse i sisteme. Cilj je da se pruži sveobuhvatan, ali precizan i sistematičan pregled koji čitaocima može pomoći da primene restorativni pristup u svojim zemljama, a posebno u različitim zatvorskim sistemima.

1. Uvod: Šta je restorativna pravda?

Restorativna pravda je pravosudni **paradigmatski pristup** koji se zasniva na određenim vrednostima, principima i temeljima. Postoje dve značajne definicije restorativne pravde. Prva dolazi od **Howarda Zehra**, jednog od osnivača ove oblasti, koji je definisao restorativnu pravdu kao

*:Proces u kome se, u meri u kojoj je to moguće, uključuju svi oni koji su **pogođeni** konkretnim **krivičnim delom**, kako bi **zajednički identifikovali** i adresirali **štetu, potrebe i obaveze**, sa ciljem isceljenja i vraćanja stvari u što ispravnije stanje.*

Drugu definiciju dao je **John Braithwaite**, kriminolog čije se teorije često koriste u projektima reintegracije, poput onih u okviru FAIR projekta. On restorativnu pravdu definiše kao:

Restorativna pravda je pravosudni **paradigmatski pristup** koji se zasniva na određenim vrednostima, principima i temeljima. Postoje dve značajne definicije restorativne pravde.

*Restorativna pravda podrazumeva pomak **od pasivne odgovornosti** koju počinocima **nameću** stručnjaci zbog prošlih dela, **ka aktivnoj odgovornosti** koju sami građani preuzimaju kako bi **ispravili učinjeno u budućnosti**. Aktivna odgovornost je vrlina **građanskog učestvovanja**. (...) restorativna pravda teži ka stvaranju **participativnog prostora** u kome počinoci mogu preuzeti aktivnu odgovornost (Braithwaite, 2004, str. 28).*

Još jedan od važnijih doprinosa ovog autora, kako u okviru restorativne pravde¹ tako i u kontekstu zatvorskih intervencija, jeste koncept „reintegrativne sramote“ (*reintegrative shame*, Braithwaite, 1989). Ovaj pojam objašnjava jedno od temeljnih načela restorativne

¹ U daljem tekstu skraćenica za restorativnu pravdu će biti RP

FAIR – Podsticanje autonomije, inovacija i reintegracije, projekat finansiran od strane Evropske unije. Stavovi i mišljenja izneti u ovom dokumentu isključivo su stavovi autora i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije niti Izvršne agencije za obrazovanje i kulturu (EACEA). Evropska unija niti EACEA ne mogu biti odgovorne za te stavove.



pravde – da svaki zločin mora biti društveno osuđen, jer predstavlja narušavanje zajedničkog života i izaziva društvenu štetu, ali da ta osuda nikako ne treba biti prenet na samog počinioca. Drugim rečima, osuđujemo delo, a ne osobu. Na osnovu tog principa, Braithwaite poziva zajednice da podrže mlade koji su izvršili krivična dela u njihovom procesu reintegracije, ukazujući da treba osuditi ponašanje i postupke mladih, ali ih ne izolovati iz društva, jer bi to dovelo do njihove dodatne marginalizacije i stvaranja kriminalnih „geto“ zajednica.

Drugi fundamentalni element restorativne pravde jesu njeni principi. Howard Zehr identifikuje tri ključna principa za razumevanje restorativne pravde, koji slede u nastavku.

Табела 1: Tri stuba restorativne pravde

Tri stuba restorativne pravde: ²	
Pretpostavke na kojima počiva restorativna pravda:	1. Kada su ljudi i odnosi povređeni, nastaju potrebe. 2. Te potrebe stvaraju obaveze. 3. Obaveza je da se šteta isceli i popravi – to je pravedan odgovor
Principi restorativne pravde:	1. Priznavanje i ispravljanje štete koju je uzrokovalo, ali i otkrilo loše ponašanje (<i>restauracija</i>) 2. Podsticanje odgovornosti za rešavanje potreba i popravljjanje štete (<i>odgovornost</i>); 3. Uključuje sve pogođene strane, uključujući zajednicu, u proces rešavanja (<i>uključenost</i>)
Vrednosti koji čine temelj:	1. Poštovanje 2. Odgovornost 3. (Međuljudski) odnos
Ključna pitanja restorativne pravde:	1. Ko je povređen? 2. Koje su njihove potrebe? 3. Ko ima obavezu da odgovori na te potrebe, ispravi štetu i obnovi odnose? (<i>Za razliku od pitanja: Koje pravilo je prekršeno? Ko je to učinio? Šta zasluži?</i>)
Grupe koje treba uzeti u obzir i uključiti:	1. Oni koji su povređeni, i njihove porodice 2. Oni koji su naneli štetu, i njihove porodice 3. Zajednica
Težnje koje vode restorativnu pravdu:	1. Jedni s drugima; 2. Sa stvorenim; 3. Sa tvorcem.

Shodno tome, restorativna pravda je poseban pravosudni pristup koji razume zločin i suživot kroz međusobnu povezanost i međuzavisnost članova zajednice. Zbog toga restorativna

² <https://ресторативејустике.орг/рј-архиве/ховард-зехрс-ресторативе-јустике-тхреес/>

FAIR – Podsticanje autonomije, inovacija i reintegracije, projekat finansiran od strane Evropske unije. Stavovi i mišljenja izneti u ovom dokumentu isključivo su stavovi autora i ne odražavaju nužno stavove Evropske unije niti Izvršne agencije za obrazovanje i kulturu (EACEA). Evropska unija niti EACEA ne mogu biti odgovorne za te stavove.



pravda uvek uključuje tri strane pogođene zločinom – žrtvu, počinioca i zajednicu, i poziva sve njih da aktivno učestvuju u rešavanju konflikta. Na taj način, ovaj pristup prevazilazi tradicionalni model krivičnog pravosuđa, koji je fokusiran na to koje je delo počinjeno, koji je zakon prekršen i kakva kazna je predviđena. Uključivanjem svih aktera u proces restorativne pravde, cilj je da humanizujemo zločin – da razumemo kako je on uticao na pogođene strane, i koje načine sami akteri vide kao moguću reparaciju štete nanete žrtvi. Za kraj, kako bismo zaokružili osnovne postavke restorativne pravde, predstavljamo uporednu tabelu između klasičnog modela krivičnog pravosuđa i modela koji predlaže restorativna pravda:

Retributivni pristup klasični model pravde)	Restorativni pristup
Koji zakoni su prekršeni? Krivično delo je delo protiv države (tužilaštva) i definiše se kao kršenje krivičnog zakona.	Ko je pretrpeo štetu? Zločin je prekršaj protiv ljudi i odnosa koje oni održavaju.
Ko je to učinio? Izvršenje krivičnog dela generiše krivicu.	Koje su potrebe pogođenih osoba? Zločin izaziva negativne posledice po žrtve.
Kakvu kaznu zaslužuje? Pravosuđe obezbeđuje proporcionalnost kazne u odnosu na počinjeni zločin	Ko ima obavezu da odgovori na te potrebe? Zločin stvara obavezu reparacije za počinioca. Pored toga, sve strane (žrtva, počinilac i zajednica) su pozvane da učestvuju u popravljanju štete.
Kažnjivo pravno delo: Sankcioniše se nekom vrstom kazne. Centralni princip je proporcionalna kazna – pravedna kazna.	Restitutivna pravna činjenica: Naneta je konkretna šteta. Centralni principi su potrebe žrtava i odgovornost počinioca da materijalno (i simbolično) nadoknadi štetu.

2. Međunarodni standardi i preporuke

S obzirom na to da projekat FAIR K210 čine zemlje sa vrlo različitim kaznenim, zatvorskim i zakonodavnim sistemima uopšte, smatrali smo da je važno uključiti međunarodne preporuke koje se mogu primeniti uopšteno na sve zemlje. S jedne strane, polazimo od Ujedinjenih nacija, koje su razvile opsežan rad na promovisanju restorativne pravde u različitim zemljama, kao i na nivou Evropske unije.



2.1. Ujedinjene nacije

Ujedinjene nacije su još 2002. godine razvile Principe restorativne pravde, uz prvu smernicu za primenu restorativne pravde (UNODC, 2006), a nedavno su objavile i novi priručnik, koji donosi ažurirane informacije i sažima različita međunarodna iskustva i najznačajnije primere dobre prakse u ovoj oblasti. Tako u priručniku restorativnu oravdu definišu kao:

Terminu „programi restorativne pravde“ data je ista široka definicija kao ona koja se nalazi u Osnovnim principima, odnosno: “Svaki program koji koristi restorativne procese i nastoji da postigne restorativne ishode” (UNODC, 2020, str. 4).

On dodaje:

Svaki proces u kome žrtva i počinilac, a gde je prikladno i druge osobe ili članovi zajednice pogođeni zločinom, zajedno aktivno učestvuju u rešavanju pitanja proisteklih iz krivičnog dela, obično uz pomoć posrednika (UNODC, 2020, str. 5).

Dakle, restorativna pravda mora imati i restorativne metode i restorativne ishode, koji su definisani u Osnovnim principima, među kojima se posebno izdvaja uključenost svih strana pogođenih zločinom.

Ciljevi koji bi trebalo da usmere metode i ishode restorativne pravde.

1. **Obratiti posebnu pažnju na žrtve.** Pristup restorativne pravde treba da uzme u obzir potrebe žrtava rešavanjem posledica zločina. Ovi procesi podržavaju žrtve tako što ih saslušavaju, omogućavaju im izražavanje potreba i želja, nude odgovore i podstiču njihovo učešće – uvek na dobrovoljnoj osnovi.
2. **Obnova odnosa narušenih zločinom.** Restorativna pravda razume da zločin narušava prirodne odnose između onih koji su pogođeni – počinioce, žrtve, zajednice, ličnih mreža oba aktera. Neophodno je razumeti kakvi su ti odnosi bili i kako su narušeni.
3. **Potvrđivanje vrednosti zajednice i osuda krivičnog ponašanja.** U ovom aspektu, restorativna pravda se slaže sa klasičnim modelom pravosuđa u osudi krivičnog ponašanja, ali se razlikuje po metodologiji: ona se fokusira na reafirmaciju društvenih vrednosti i razumevanje okolnosti i potreba kako počinioce, tako i žrtve.
4. **Podsticanje odgovornosti svih učesnika u zločinu.** Neophodno je preuzeti odgovornost – prvenstveno počinilac, ali i svi akteri koji su direktno ili indirektno učestvovali. Dok se u klasičnom modelu naglasak stavlja na krivicu, restorativna pravda preusmerava fokus na prepoznavanje štete i načini njenog popravljjanja i sprečavanja ponavljanja.
5. **Promovisanje restorativnih ishoda.** Restorativni pristup usmeren je ka budućnosti – priznaje štetu učinjenu žrtvi i zajednici, ali mu je cilj da razvije mehanizme za popravljjanje štete, poboljšanje odnosa i prevenciju zločina.



6. **Prevenција recidiva kroz reintegraciju i edukaciju počinitelaca.** Restorativni procesi treba da doprinesu smanjenju recidiva, kako kroz preuzimanje odgovornosti, tako i kroz uključivanje porodice, zajednice i relevantnih institucija u proces reintegracije.

Ovi ciljevi predstavljaju ključne tačke koje restorativna pravda treba da obuhvati, iako se mogu razlikovati u zavisnosti od metoda koje se sprovode ili učesnika. Prilikom primene restorativne pravde, najvažnije je da se pridržava osnovnih vrednosti, bez obzira na konkretni model ili dostupne resurse.

Tako UNODC ističe:

Praktikanti restorativne pravde se uglavnom slažu da ono što neki odgovor na zločin čini „restorativnim“ nije samo konkretna praksa ili proces, već pre svega posvećenost širokom skupu vrednosti koji omogućavaju zajedničko učešće svih strana u odgovoru na krivični događaj i njegove posledice.

Ove vrednosti uključuju: istinu, pravičnost, fizičku i emocionalnu sigurnost učesnika, inkluzivnost, osnaživanje učesnika, zaštitu prava žrtava i počinitelaca, reparaciju, solidarnost, poštovanje i dostojanstvo svih uključenih, dobrovoljnost i transparentnost procesa i rezultata (UNODC, 2020, str. 5).

2.2. Evropska unija

Prvo, u zakonodavnom okviru Evropske unije nalazimo Preporuku Saveta Evrope (2018) 8 o restorativnoj pravdi u krivičnim stvarima koja zamenjuje Preporuku br. R. (99) 19 Komiteta ministara o medijaciji u krivičnim stvarima. Njen cilj je: „podstaci države članice da razviju i primene restorativnu pravdu u pogledu svojih krivičnopravnih sistema“ (Savet Evrope, 2018, str. 3). Iz ove perspektive, one objedinjuju ukupno 67 tačaka gde se bave definicijom, osnovnim principima, pravnim osnovama i funkcionisanjem i razvojem restorativne pravde. Da bismo se približili fokusu ove preporuke, analiziraćemo prve dve tačke. Što se tiče definicije, one ističu:

3. „Restorativna pravda“ odnosi se na svaki proces koji omogućava onima koji su oštećeni zločinom i onima koji su odgovorni za štetu da aktivno učestvuju, ako slobodno pristanu na to, u rešavanju posledica koje su nastale zločinom, uz pomoć nezavisne i kvalifikovane treće strane (u daljem tekstu: „posrednik“). 4. Restorativna pravda se sastoji od dijaloga (direktnog ili indirektnog) između žrtve i počinioca, a može uključiti i, gde je to prikladno, druge osobe direktno ili indirektno pogođene zločinom. To može uključivati osobe za podršku žrtvama i počiniocima, relevantne stručnjake i članove ili predstavnike pogođenih zajednica. U daljem tekstu, za potrebe ove Preporuke, učesnici restorativne pravde nazivaju se „strane“. 5. U zavisnosti od zemlje u kojoj se koristi i načina na koji se sprovodi, restorativna pravda se može nazivati medijacija između žrtve i počinioca, krivična medijacija, restorativne konferencije, porodične grupne konferencije, krugovi za izricanje kazni ili krugovi za stvaranje mira, između ostalog (Council of Europe, 2018: 3).

Nakon toga, preporuka navodi da se takvi procesi mogu odvijati u bilo kojoj fazi krivičnog postupka (6), da se mogu, ali i ne moraju odvijati uz sudski nadzor (7) i da prakse restorativne pravde mogu, ali i ne moraju uključivati dijalog između žrtava i počinitelaca (8).



Kada je reč o osnovnim principima, ističu se sledeći (Council of Europe, 2018):

- a) **Princip participacije:** žrtva i učinilac krivičnog dela treba da imaju mogućnost aktivnog učešća u rešavanju posledica krivičnog dela. U tom cilju, važno je da su sve strane adekvatno informisane o samom procesu i njegovim posledicama (13).
- b) **Princip reparacije štete:** stranama mora biti omogućeno da ponude odgovore koji su usmereni ka nadoknađivanju štete nastale usled izvršenog krivičnog dela (13). U tom kontekstu, značajni su briga o potrebama i interesima učesnika, dijalog, međusobno razumevanje i izbegavanje dominacije (14), kroz stvaranje neutralnog prostora (15).
- c) **Princip dobrovoljnosti:** učešće svih strana mora biti zasnovano na slobodno datom pristanku, što podrazumeva i punu informisanost o procesu (16). Takođe, stranama mora biti omogućeno da u bilo kom trenutku povuku svoj pristanak za učešće u postupku (16).
- d) **Princip informisanosti:** svi učesnici treba da budu upoznati, pre samog učestvovanja, sa prirodom postupka, kao i sa njegovim mogućim ishodima i posledicama (19). Te posledice mogu uticati na krivični postupak, te je važno da su sve strane u potpunosti informisane o potencijalnom uticaju (16).
- e) **Princip poverljivosti:** restorativni susreti su privatni, a informacije i tok susreta treba da ostanu poverljivi, osim ako učesnici ne daju saglasnost za drugačije postupanje (17).
- f) **Princip dostupnosti:** usluge restorativne pravde treba da budu dostupne svim žrtvama i učiniocima, bez obzira na vrstu krivičnog dela, fazu postupka ili geografsku lokaciju (18)(19).
- g) **Princip autonomije:** odnosi se na organizacije koje sprovode restorativne procese u odnosu na pravosudni sistem. Te organizacije treba da budu usklađene sa sistemom, ali da zadrže određeni stepen autonomije kako bi se osiguralo dosledno poštovanje navedenih principa (20).

Evropski komitet dalje pojašnjava na koji način ove prakse treba da se razvijaju i kako bi trebalo da funkcionišu u odnosu na pravni sistem. Važno je istaći da se ova preporuka nadovezuje na Preporuku br. R (99) 19 Komiteta ministara državama članicama o medijaciji u krivičnim stvarima, ali i da je stepen njene primene u državama članicama bio veoma nizak. Stoga, preporuka koju analiziramo, poziva na širu promenu u okviru krivičnog pravosuđa, pri čemu se podstiče razvoj restorativne kulture i pristupa (European Committee on Crime Problems, 2018).

S druge strane, **Deklaracija ministara pravde država članica Saveta Evrope o ulozi restorativne pravde u krivičnim stvarima** naglašava rastući značaj restorativne pravde kao



ključnog alata za unapređenje krivičnog sistema. U njoj se prepoznaje potencijal restorativne pravde da doprinese smanjenju recidivizma i jačanju društvene kohezije kroz dijalog između žrtava i učinilaca.

U deklaraciji se posebno ističe značaj dobrovoljnog učešća i informisanog pristanka u restorativnim procesima, čime se osigurava da žrtve i učinoci učestvuju svesno i uz odgovarajuću podršku tokom celog procesa. Istovremeno, naglašava se potreba za proširenjem primene restorativne pravde, ne samo na lakša, već i na teža krivična dela. Savet Evrope poziva države članice da integrišu restorativne prakse u svoje krivičnogopravne sisteme i da obezbede odgovarajući pravni okvir koji omogućava njihovu široku i delotvornu primenu.

Takođe, poseban akcenat stavlja se na specijalizovanu obuku sudija, tužilaca, advokata i medijatora u tehnikama restorativne pravde, čime se podstiče kulturna promena u načinu na koji se odgovara na krivična dela. U dokumentu se restorativna pravda prepoznaje kao alternativa ili dopuna tradicionalnom krivičnogopravnom sistemu, omogućavajući veći fokus na nadoknadu štete i pomirenje.

Posebno se ističe da je ovakav pristup naročito relevantan u slučajevima maloletničke delinkvencije, gde je cilj socijalna reintegracija mladih učinilaca. U deklaraciji se navodi i da će Savet Evrope nastaviti da podržava istraživanja i razvoj prakse kako bi se restorativna pravda dodatno ojačala i proširila širom Evropske unije. Na kraju, deklaracija naglašava posvećenost država članica unapređenju dostupnosti restorativnih programa, kako bi što veći broj građana mogao da ima koristi od ovih inovativnih i obnavljajućih pristupa.

3. Restorativna pravda u zatvorima (projekat).

Na osnovu predloga Saveta ministara Evropske unije, u ovom odeljku ćemo se fokusirati na objašnjenje načina na koji restorativna pravda funkcioniše u zatvorskom kontekstu. Pre svega, važno je imati u vidu da su svi zatvorski sistemi međusobno različiti. Iako dele zajedničke karakteristike – poput činjenice da su zatvorene institucije, da su usmereni ka socijalnoj reintegraciji i da nastoje da poštuju evropske standarde, kao što su norme Nelsona Mandele (u slučaju evropskih zemalja uključenih u ovaj projekat) – realnost se značajno razlikuje od jednog zatvorskog centra do drugog.



Zbog toga ćemo istaći tri elementa za koje smatramo da su ključni kako bi se praksa koju sprovodimo u okviru organizacije AMEE mogla preneti u druge zemlje uključene u FAIR projekat. Ti elementi su: metodologija zasnovana na nenasilnoj komunikaciji i modelu internog porodičnog sistema (Internal Family System). Zatim, tehnike zasnovane na restorativnim praksama, kao i tipologije postojećih programa restorativne pravde unutar zatvorskog sistema. I na kraju, program koji mi sprovodimo, kao primer integracije metodoloških i tehničkih aspekata.

Cilj ovakvog pristupa jeste da se, polazeći od metodoloških principa i tehničkih elemenata, mogu konfigurisati konkretni programi koji su prilagođeni specifičnostima svake zatvorske ustanove zemalja članica FAIR projekta.

3.1. Metodologija restorativne pravde u zatvorima.

Glavne metodološke strategije koje koristimo u sprovođenju programa restorativne pravde u zatvorskom kontekstu jesu **nenasilna komunikacija** i model **internog porodičnog sistema (Internal Family System)**.

a) Nenasilna komunikacija (Nonviolent Communication)

Nenasilna komunikacija je komunikacioni model koji je razvio psiholog Maršal Rozenberg (Marshall Rosenberg), sa ciljem da podstakne razumevanje, empatiju i mirno rešavanje konflikata. Prema Rozenbergu (2003), nenasilna komunikacija nastoji da zameni defanzivnu i agresivnu komunikaciju saosećajnim dijalogom koji jača međuljudske odnose i uzajamno poštovanje.

Nenasilna komunikacija se zasniva na četiri osnovne komponente:

- **Posmatranje:** Razlikovanje objektivnih činjenica od ličnih interpretacija i vrednosnih sudova. Ovaj korak sprečava nesporazume i emocionalne reakcije zasnovane na pretpostavkama.
- **Osećanja:** Otvoreno izražavanje sopstvenih emocija, bez upiranja krivice u druge, čime se stvara prostor za autentičnost i povezivanje.
- **Potrebe:** Prepoznavanje i iskazivanje osnovnih potreba koje stoje iza osećanja, što podstiče samosvest i međusobno razumevanje.



- **Zahtevi:** Postavljanje jasnih, pozitivnih i ostvarivih zahteva umesto ultimatum, što olakšava saradnju i dobrovoljan doprinos.

Implementacija nenasilne komunikacije donosi brojne prednosti, kako u ličnom, tako i u profesionalnom okruženju:

- Povećava empatiju i sposobnost dubinskog slušanja, smanjujući nesporazume i jačajući odnose.
- Podstiče emocionalnu inteligenciju, pomažući ljudima da se izražavaju jasno i iskreno.
- Olakšava rešavanje konflikata kroz dijalog fokusiran na potrebe, umesto na optuživanje.
- Promoviše kulturu poštovanja i saradnje, poboljšavajući timski rad i društvene interakcije.

Kako navodi Rozenberg (2003): „*Kada se usredsredimo na razjašnjavanje onoga što se opaža, oseća i što je potrebno, umesto na dijagnoze i osude, otkrivamo dubinu sopstvenog saosećanja.*“ Ovaj pristup ne samo da unapređuje komunikaciju, već i transformiše međuljudske odnose, podstičući harmoničnije i razumevanjem ispunjeno društvo.

b) Model Internog porodičnog sistema (Internal Family Systems – IFS)

Model Internog porodičnog sistema, koji je razvio dr Ričard Švarc (Richard C. Schwartz), predstavlja terapijski pristup koji um ljudskog bića sagledava kao sistem „delova“ ili podličnosti, od kojih svaki ima sopstvenu perspektivu, emocije i ulogu. Ovaj model pomaže pojedincima da pristupe svom jezgru – tzv. **Self-u**, unutrašnjem saosećajnom i mudrom delu ličnosti, koji vodi ka unutrašnjem isceljenju i integraciji.

IFS je naročito koristan u terapiji trauma i u socijalnim intervencijama, uključujući i zatvorski kontekst, jer prepoznaje da bolna iskustva često fragmentišu psihi, uzrokujući unutrašnje sukobe između zaštitničkih i ranjenih delova ličnosti. Umesto da te delove patologizuje, IFS poziva pojedince da im pristupe sa radoznalošću i saosećanjem, čime se omogućava duboko emocionalno isceljenje.

Model pomaže pojedincima da:

- Razumeju i rasterete delove ličnosti koji nose traumu, strah ili stid.



- Smanje unutrašnje konflikte kroz postizanje harmonije među delovima.
- Razviju unutrašnje liderstvo, tj. da Self preuzme vođstvo u procesu isceljenja umesto reaktivnih emocija i zaštitnih mehanizama.

Glavne prednosti ovog modela uključuju:

- **Ne-patologizujući pristup:** IFS ne tretira simptome kao poremećaje, već kao delove koji su se adaptirali da bi zaštitili osobu. Ovo smanjuje stigmatizaciju i podstiče samosaosećanje – što je od ključne važnosti u zatvorskim intervencijama.
- **Duboko emocionalno isceljenje:** Umesto da se bavi samo simptomima, IFS pristupa uzrocima traume, omogućavajući trajnu i temeljnu promenu.
- **Povećana samosaosećajnost i unutrašnja harmonija:** Klijenti razvijaju negujući odnos prema sopstvenom unutrašnjem svetu, što dovodi do veće emocionalne otpornosti.
- **Efikasnost u različitim problemima:** IFS je uspešno primenjivan u tretmanu PTSP-a, depresije, anksioznosti, zavisnosti i međuljudskih konflikata.

Kako navodi IFS Institut: „Kada je Self u vođstvu, on zna kako da isceli i vrati ravnotežu sistemu.“ Ovaj transformativni pristup osnažuje pojedince da povrate sopstvenu celovitost i da žive autentičnije, u miru i sa većom emocionalnom slobodom.

3.2. Restorativne prakse i programi.

Drugi ključni element u implementaciji restorativne pravde u različitim zemljama predstavljaju **restorativne prakse**. One se mogu definisati kao skup alata usmerenih ka jačanju društvenog kapitala i učenju društvene discipline kroz aktivno učešće (Watchel, 2013).

Korisnost restorativnih praksi prevazilazi okvire krivičnih dela kojima se primarno bavi restorativna pravda. One se mogu primenjivati i u **obrazovnom kontekstu** – što je naročito relevantno za partnersku organizaciju iz Srbije *Opservatorija obrazovanja* – kao i u **okviru zajednice**, gde doprinose unapređenju i jačanju međuljudskih odnosa među članovima zajednice (što može poslužiti kao referenca za Marselle Solutions). Takođe, restorativne prakse mogu doprineti stvaranju boljih odnosa unutar **radnih kolektiva**, što je primenljivo u različitim institucijama, a naročito je značajno za organizaciju Neapolide u okviru njenog projekta socijalne i radne reintegracije žena koje su bile u zatvoru.

Restorativne prakse obuhvataju širok spektar aktivnosti – od **neformalnih**, koje se mogu svakodnevno primenjivati, pa sve do **formalnijih oblika**, poput restorativnih krugova. Kao što je prikazano na grafikonu 1, postoji čitav spektar tehnika koje se mogu implementirati u skladu sa kontekstom i ciljevima intervencije.



Slika preuzeta sa: Image takes from: https://www.youtube.com/watch?v=CqgaEFGyN_Y

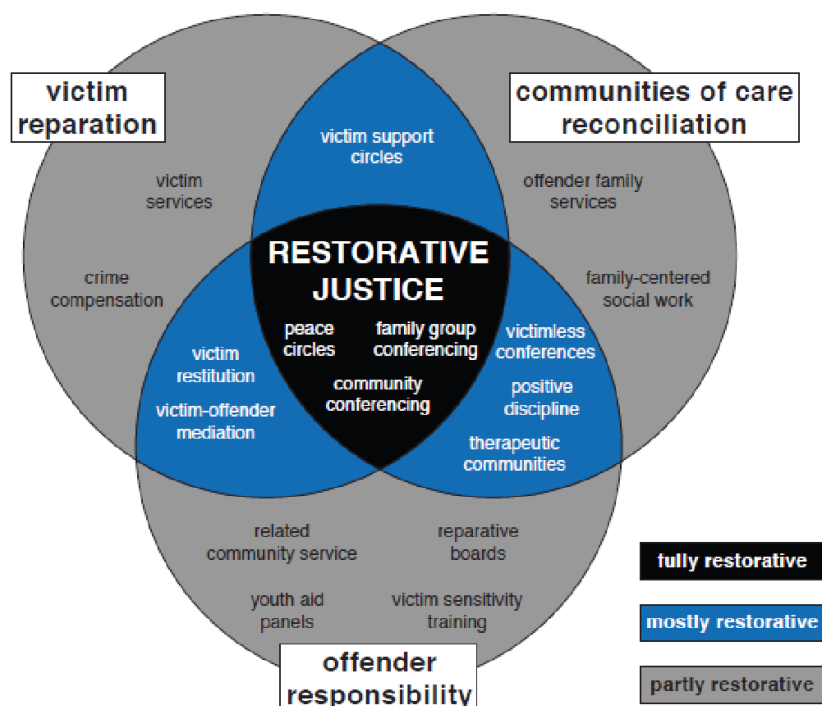
Ove restorativne prakse primenjuju se u različitim kontekstima – na primer, ilustracija iznad preuzeta je iz njihove primene u obrazovnom okruženju. U okviru restorativne pravde, one se razvijaju u skladu sa stranama koje učestvuju u procesu. Ako se posmatraju prema stepenu restorativnosti, važi pravilo da što je više učesnika uključeno i što je njihovo učešće aktivnije, to se proces smatra restorativnijim.

Međutim, u zatvorskoj realnosti često je veoma teško obezbediti učešće žrtve i zajednice. Tome doprinose različite prepreke: **strukturalne barijere**, poput zatvorskih propisa koji onemogućavaju ulazak spoljnih aktera ili postavljaju stroga ograničenja; **društvene i kulturne barijere**, kada žrtve ili članovi zajednice osećaju strah ili otpor prema ulasku u zatvor; kao i **posledice samog zatvorskog sistema**, gde osuđena lica sebe vide kao žrtve sistema i institucionalne nepravde.

Razlozi zbog kojih je teško uključiti sve strane mogu biti brojni, ali čak i u takvim okolnostima ne smemo izgubiti restorativnu perspektivu. Neophodno je da, u meri u kojoj je to moguće,

nastojimo da uključimo sve relevantne učesnike i da proces oblikujemo u skladu sa principima restorativnog pristupa.

Na **Grafiku 2**, osnivač Međunarodnog instituta za restorativne prakse, **Watchel (2013)**, prikazuje različite mogućnosti restorativnog procesa u zavisnosti od broja i uloge učesnika u njemu.



Glavni programi koji se mogu naći u zatvorima nalaze se u donjem delu kruga ka centru, jer uključuju prestupnike u različitoj meri. Pored toga, mogu uključivati i zatvorsko osoblje, npr. u slučaju restorativnih zatvora postoji snažno učešće zatvorskog osoblja. Tabela 2 navodi glavne modele programa restorativne pravde u zatvorima i njihove reference.

Tabela 2 : *Tipologija programa restorativnih praksi u zatvorima* (Izvor: samostalna elaboracija)

Tipologija	Ciljevi	Učesnici	Metodologija	Primeri
Odgovornost i empatija prema žrtvi	Svest o šteti. Naknada za posledice zločina.	Povezane i nepovezane žrtve. Prestupnici	Grupne sesije uglavnom sa prestupnicima.	Sycamore Tree (Brennan & Johnstone, 2019) Restoration dijalozi (Castile and Capecci, 2021) Sori program (Beech & Chauhan, 2013) Otvorena vrata (Johnstone, 2014) Partneri u isceljenju (Crocker, 2013)
Krugovi medijacije i restorativne pomoći sa ljudima pogođenim kriminalom.	Saniranje posledica krivičnog dela.	Povezane žrtve. Prestupnici. Zajednica od interesa.	Individualne sesije. Medijacija između žrtve i prestupnika ili restorativni krugovi.	Restorativni susreti (De Marcos, 2021). Žrtva-počinilac medijacija (Wagner & Wagner, 2015)
Restorativni zatvor	Promena integralnog funkcionisanja penalnog sistema.	Zatvorsko osoblje i zatvorenici. Zajednica interesa.	Strukturne promene u zatvorskom sistemu: rad u zatvorima, izricanje kazni, upravljanje konfliktima i odnosi.	Restorativni pritvor ili restorativni zatvor. (Edgar & Newell, 2006; Petrellis, 2008; Robert & Peters, 2002; Wallace & Wylie, 2013).
Programi za upravljanje konfliktima zatvorenika.	Pristup kroz restorativne prakse, posebno medijaciju, za rešavanje sukoba između zatvorenika i sa zatvorskim osobljem.	Zatvorsko osoblje i zatvorenici.	Medijacija, restorativni krugovi i sastanci.	MEREPS (Barabas, 2012) Program za upravljanje konfliktima putem dijaloga ili medijaciju u zatvoru (Lozano, <i>et al.</i> , 2020) Krugovi podrške i odgovornosti (Bohmert, <i>et al.</i> , 2018)

3.3. Španski program.

Na kraju, predstavljamo naš aktuelni program kao primer načina na koji se metodologije Nenasilne komunikacije i internog porodičnog sistema (IFS) mogu integrisati sa restorativnim praksama u zatvorskom kontekstu, kako bi se formirao program preuzimanja odgovornosti i reparacije štete učinjene žrtvi od strane učinilaca krivičnih dela.

Program se sastoji iz dva podprograma:

prvi je program odgovornosti, pod nazivom „restorativni dijalozi“, a drugi je program



„restorativni susreti“, koji je usmeren na reparaciju štete nanete žrtvi, i to kroz procese medijacije i dijaloga.

Ovi programi biće detaljnije predstavljeni u nastavku. Važno je naglasiti da se mogu sprovoditi pojedinačno ili u kombinaciji, ali uvek uz razumevanje da je preduslov za ulazak u restorativni susret to da počinitelj razume razloge zbog kojih je počinio krivično delo, da preuzme odgovornost za svoje postupke i da bude spreman da nadoknadi štetu.

3.4. Program restorativnih dijaloga.

Opšti ciljevi ovog programa jesu:

- Razumevanje posledica sopstvenog krivičnog dela.
- Povezivanje sa iskustvom osobe koja je pretrpela posledice tog dela kao žrtva.
- Razvijanje osećaja potrebe za pronalaženjem načina reparacije u odnosu na žrtvu, ali i u okviru društvenog konteksta u kome je delo počinjeno.
- Podsticanje unutrašnje transformacije pojedinca, usmerene ka prekidanju kriminalnog obrasca ponašanja i prevenciji recidivizma.

U tom cilju, sa osuđenim licima se sprovodi 10 grupnih sesija. Pre početka procesa, neophodno je obaviti individualni intervju, kako bi se procenio stepen preuzimanja odgovornosti i identifikacije sa izvršenim krivičnim delom. Ova preliminarna selekcija omogućava homogenizaciju početnog nivoa odgovornosti unutar grupe.

Takođe, ne treba nas zabrinjavati ako se neki učesnici isključe iz procesa – važno je imati u vidu da restorativna pravda nije prikladna za svakoga, i da učestvovanje u programu mora imati lični smisao i značenje za učesnika. Učešće uvek mora biti dobrovoljno, a mi nikada ne smemo manipulirati ili nametati svoju volju učesnicima kako bismo ih uključili u proces.

Tabela 3 prikazuje sadržaj svih 10 sesija, zajedno sa pripadajućim ciljevima. Za detaljnije informacije o sesijama, vidi: (SGIP, 2020b).

Tabela 3 : Aktivnosti programa restorativnog dijaloga



Sadržaj	Ciljevi	Aktivnosti
Dobrodošlica, prezentacija i grupni prijem	Predstaviti facilitatorski tim i svakog učesnika. Upoznati se sa pravnim okvirom u koji je radionica ugrađena kao način izdržavanja kazne. Podstaći koheziju grupe, stvarajući tako klimu poverenja koja olakšava učešće.	Predstavljanje učesnika i facilitatora. Informacije o deskriptivnoj radionici i pravnim implikacijama. Dinamika grupne kohezije i konsenzus o pravilima. Individualni intervjui
Modeli pravde	Razumeti i razmisliti o uticaju procesa odmazde na uključene strane. Razumeti i razmisliti o mogućnostima i koristima modela restorativne pravde. Podstaći slušanje, dijalog i empatiju radi upravljanja konfliktima.	Razmišljanje o konceptu i vrstama pravde. Čitanje priče „Dva sudije“. Čitanje i razmišljanje o pokrenutim moralnim dilemama.
Empatija i nenasilna komunikacija	Razmislite o važnosti empatije u razvoju mirnog suživota. Razumite uticaj koji način komunikacije ima na drugu osobu. Upoznajte ključeve nenasilne komunikacije kao sredstva za razvoj samospoznaje i empatičnog izražavanja potreba. Učestvujte u aktivnostima koje podstiču empatiju od onoga ko je nanio štetu onome ko je pati.	Objašnjenje koncepta empatije i vežbe za njeno uvežbavanje. Objašnjenje stilova komunikacije i vežbe za njihovu analizu. Trening nenasilne komunikacije.
Odgovornost	Postati svestan počinjenog čina kroz objektivnu analizu pričinjene štete. Razmisliti o posledicama te štete na subjektivan način. Preispitati izbore koji su doveli do ponašanja kako bi se ono izbeglo u budućnosti.	Objašnjenje koncepta. Narativ o zločinu. Načini izbegavanja odgovornosti i individualno preispitivanje odgovornosti.
Ko je pogođen prekršajem i vrste štete	Svest o uticaju krivičnog dela. Razumeti širok spektar ljudi koji mogu biti pogođeni krivičnim delom, pored direktne žrtve i osuđene osobe. Produblivanje koncepta štete, izvan očiglednih. Razumeti da uticaj krivičnih dela ne treba minimizirati. Postati svestan punih posledica krivičnih dela, čak i ako nisu očigledne na prvi pogled.	Izložba o žrtvama kriminala. Dinamička analiza stvarnog slučaja radi identifikacije žrtava. Prezentacija o vrstama štete i njihovoj primeni na slučaj.
Druga strana kriminala	Razmislite o uticaju kriminala iz drugačije perspektive, van sebe i svog okruženja. Povežite se sa osećanjima i iskustvom žrtve kriminala. Budite u stanju da povežete iskaz žrtve o njenom iskustvu sa njenim sopstvenim iskustvom.	Slušajte žrtvu. Razmišljanje o iskustvu zločina.
Oproštaj u restorativnoj pravdi	Razumeti kako oproštaj utiče na strane u procesu restauracije. Znajte šta olakšava oproštaj i razmotrite različite vrste oproštaja. Razmislite o psihosocijalnim elementima oproštaja: mislima, emocijama, ponašanju i posledicama.	Objašnjenje žaljenja. Čitanje teksta i gledanje videa o oproštaju.



Sadržaj	Ciljevi	Aktivnosti
Reparacija susretom.	Razmislite o značenju koncepta reparacije i njegovim implikacijama na odnose i kriminal. Razumeti uticaj zločina na žrtvu i njenu potrebu za reparacijom. Uključite se u aktivnosti koje podstiču empatiju od onoga ko nanosi štetu prema onome ko je žrtva. Podstaći razmišljanje o uticaju samog zločina na direktnu žrtvu/žrtve i o tome kako je najbolje nadoknaditi štetu.	Upoznavanje sa konceptom reparacije i primenom u prvom licu. Analiza oblika reparacije i grupna diskusija o pristupima reparaciji.
Promena. Prevenirica i otpornost	Identifikujte sopstvene snage i izvore otpornosti. Sprečite recidivizam procenom ličnih faktora rizika/stavova.	Podelite sprovedenu praksu popravke. Objasnite koncept otpornosti i lične promene. Prevenirica i upravljanje sukobima i budućim teškoćama.
Zaključci i oproštaj	Pregled evolucije koju su učesnici pretrpeli, u odnosu na koncepte koji su obrađeni tokom radionice. Procena prolaska kroz radionicu Restorativni dijalozi na osnovu koncepta sopstvene uloge u krivičnom delu za koje su osuđeni. Sprečavanje izvršenja novih krivičnih dela	Prezentacija prateće osobe i obaveza za popravku. Uručenje diploma. Završna povratna informacija grupe.

3.5.1. Program restorativnih susreta.

Cilj prethodnog programa bio je da kod osuđenika razvije osećaj odgovornosti, tako da je kod mnogih od njih, po završetku te faze, nastala potreba da nadoknade štetu koju su prouzrokovali. Refleksija o počinjenom delu i njegovim posledicama – po njih same, njihovu okolinu i po žrtvu – dovodi do želje za promenom i društvenim doprinosom kroz mere reparacije.

Iz tog iskustva proizašao je program pod nazivom „restorativni susreti“, koji ima za cilj olakšavanje dijaloga između žrtava i učinilaca, kao vid emocionalne i simboličke reparacije. Ciljevi ovih susreta su:

- Slušanje žrtve u vezi sa krivičnim delom koje je preživela i njegovim posledicama, ne samo fizičkim, već i emocionalnim i psihološkim.
- Deljenje ličnog iskustva učinioca u vezi sa počinjenim delom i njegovim posledicama po njega samog.
- Pronalaženje načina na koje učinilac može izvršiti reparaciju prema žrtvi.



Iako se kao metodološka osnova i dalje koriste nenasilna komunikacija i interni porodični sistem, ovi principi se primenjuju transverzalno u svim aktivnostima koje su prikazane u tabelama 4 i 5. Aktivnosti uključuju:

- **Meditaciju, vođenu relaksaciju ili pričanje priča** – na početku svake sesije predlaže se sprovođenje jedne od ovih praksi kako bi se podstakla unutrašnja smirenost i otvorenost.
- **Crtaње kao sredstvo izražavanja** – koristi se za istraživanje aspekata povezanih sa krivičnim delom, njegovim doživljajem i ličnim implikacijama. Time se olakšava izražavanje činjenica, emocija i misli.
- **Poeziju** – pesme su integrisane u sadržaj svake sesije i koriste se kao uvod ili zaključak, sa ciljem pojačavanja poruka i uvida stečenih tokom rada.
- **Alternativne dinamike** – metodologija uključuje mogućnost uvođenja drugih aktivnosti koje omogućavaju prilagođavanje potrebama učesnika i kompetencijama facilitatora, a koje dodatno podržavaju konsolidaciju restorativnog procesa.

Tabela 4. Aktivnosti restorativnih susreta za prestupnike

Sadržaj	Ciljevi	Aktivnosti
Restorativna pravda	Razmišljanje o pravosudnom sistemu. Rad na paradigmi restorativne pravde: njen koncept i faze. Povezivanje sa suštinskim delom svakog učesnika	Uvod i postavljanje standarda. Objašnjenje pravde i analiza modela restorativne pravde. Iskustvo sa pravosudnim i zatvorskim sistemom.
Počinjeno prekršaj i prouzrokovana šteta	Da bi se produbilo razumevanje počinjenog zločina kao preliminarni deo sledeće sesije, u kojoj će se obraditi empatija prema žrtvi.	Analiza iskustva zločina. Razlikovanje potreba i strategija, veza sa vremenom zločina. Posledice koje je zločin stvorio.
Empatija sa žrtvom.	Razvijanje empatije prema žrtvi kao priprema za susret poboljšanjem sposobnosti žrtve da razume i prihvati svoj bol.	Posledice za žrtvu krivičnog dela. Priprema za sastanak.
Restorativni susret.	Omogućiti i pratiti osuđeno lice da izrazi šta želi u vezi sa motivima za izvršenje krivičnog dela, potrebama koje je imalo u vreme izvršenja krivičnog dela, posledicama krivičnog dela i njegovom/njenom odgovornošću za krivično delo. Omogućiti i pratiti osuđeno lice da izrazi svoje pokajanje zbog krivičnog dela, svoj zahtev za oprostaj (ako to želi) i svoju konkretnu želju da popravi štetu nastalu počinjenim krivičnim delom.	Predstavljanje učesnika. Utvrđivanje smernica za funkcionisanje sastanka. Dijalog između strana. Zaključak, zatvaranje.



Susret: oproštaj i iskupljenje.	Deljenje iskustva sa održanog restorativnog susreta. Povezivanje susreta sa konceptom restorativne pravde. Navedite, gde je to prikladno, komplementarne akcije popravke koje su dogovorene.	Razmišljanje o iskustvu susreta i njegova primena na socijalnu pravdu i poboljšanje. Pismo oprostaja žrtvi. Mogućnost nastavka procesa drugim merama socijalne reparacije.
--	--	--

Tabela 5. Aktivnosti restorativnih susreta za žrtve

Sadržaj	Ciljevi	Aktivnosti
Restorativna pravda	Obavestite žrtvu o programu, značenju, ciljevima, strukturi i metodologiji, ličnim i pravnim implikacijama. Prihvatite bol, patnju, teškoće, predrasude, neizvesnosti i rezerve žrtve u vezi sa njim. Pripremite je za mogući restorativni susret sa osuđenom osobom.	Prezentacija modela restorativne pravde. Interesovanja i potrebe koje žrtva može imati u procesu. Izlaganje iskustvu zločina.
Pretrpljena šteta. Priprema za sastanak.	Analizirajte vreme zločina koji ste pretrpeli i njegove posledice. Pripremite restorativni susret sa osobom koja je počinila vaš zločin ili drugi zločin sličan onom koji ste pretrpeli, u slučaju da niste žrtva u srodstvu sa osobom.	Izveštaj o pretrpljenom zločinu. Objasniti metodologiju sastanka i praktične indikacije. Završetak rada i refleksija pre sastanka.
Restorativni susret.	Omogućiti i pratiti žrtvu da, nakon rada obavljenog na individualnom nivou sa facilitatorom, izrazi šta želi da izrazi o zločinu, šteti koju je pretrpeo, vitalnim posledicama koje je ovaj događaj imao na njegov/njen život, sumnjama u motiv počinioaca itd. Omogućiti i pratiti osuđenu osobu i žrtvu da postignu sporazum o reparaciji.	Predstavljanje učesnika. Utvrđivanje smernica za funkcionisanje sastanka. Dijalog između strana. Zaključak, zatvaranje.
Iskustvo restorativnog susreta.	Podelite svoje iskustvo na održanom susretu o restorativnoj pravdi. Obnovite koncept restorativne pravde i podelite kako se ona primenjuje u praksi. Anketa o zadovoljstvu i završetak procesa restorativne pravde.	Deljenje iskustva sa restorativnog susreta. Objasnite kako je to doprinelo vašem ličnom oporavku. Anketa o zadovoljstvu i zaključak.

4. Sistem evaluacije i povezana istraživanja.

Restorativna pravda omogućava novi pristup, pa čak i raskid sa logikom modernog kaznenog sistema, ukoliko bi se njeni programi proširili. U skladu s tim, „promena perspektive“ mora obuhvatiti i kriterijume i metodologiju evaluacije. Potrebno je razviti nove evaluacione



parametre i kriterijume. Ne postoje fiksne formule, ali moramo eksperimentisati sa različitim programima i granicama koje imaju zajedničke međunarodne principe, što omogućava njihovo upoređivanje na nacionalnom, evropskom i globalnom nivou (videti tačku 2.2).

Jedan od primera evaluacije restorativnih procesa jeste onaj koji je razvio Evropski forum za restorativnu pravdu. Ova organizacija je kreirala set alata za samoevaluaciju, koji omogućava proveru u kojoj meri facilitatori i učesnici postupaju u skladu sa principima i standardima restorativne pravde.

Svi alati dostupni su na: <https://www.euforumrj.org/values-restorative-justice>

Preporučuje se kombinovana upotreba ovog alata sa upitnicima o zadovoljstvu učesnika i spoljašnjim evaluacijama učinka. Na taj način moguće je proceniti uticaj programa, kako učesnici doživljavaju proces i koje promene u dizajnu bi mogle doprineti unapređenju.

U razvoju evaluacije mogu se razlikovati tri nivoa, koji odgovaraju različitim ciljevima i variraju u zavisnosti od stepena razvijenosti i implementacije programa. Budući da organizacije članice FAIR projekta još uvek nemaju duboko iskustvo sa restorativnom pravdom, preporučuje se započinjanje evaluacije od prvog nivoa, uz postepeno napredovanje.

Nivo 1: Analiza procesa u cilju postizanja postavljenih ciljeva

Procena uspešnosti programa u odnosu na ciljeve, s fokusom na uticaj na same učesnike. To se može sprovesti kroz posmatranje od strane facilitator(a), spoljašnju evaluaciju ili kroz restorativne intervjuje ili upitnike pre i posle programa. Cilj ove evaluacije je merenje promena koje su nastale kod učesnika.

Nivo 2: Analiza rezultata na individualnom i društvenom nivou, u kratkom, srednjem i dugom roku

Nakon što je restorativni proces sproveden, na primer u zatvorskom kontekstu, potrebno je proceniti njegov društveni uticaj. U ovom nivou evaluacije može se koristiti, na primer, Bronfenbrennerov ekološki model, kako bi se razumele različite međusobne povezanosti učesnika sa neposrednim, srednjim i širim okruženjem, i utvrdio sveukupan obim uticaja.

Nivo 3: Analiza promena koje su proizvedene – pozitivnih i negativnih – uz korišćenje prethodnih skala i u skladu sa međunarodnim standardima i relevantnom literaturom



Nakon što je program implementiran i prikupljeni su podaci kroz duži vremenski period, važno je uporediti rezultate sa drugim programima, proceniti usklađenost sa međunarodnim standardima na duži rok, i omogućiti unapređenja kroz razmenu dobrih praksi sa drugim organizacijama i akterima.

U tom smislu, preporučuje se učešće na kongresima i seminarima Evropskog foruma za restorativnu pravdu, koji se održavaju svake godine i okupljaju žrtve, počinioce i facilitatore, sa ciljem deljenja iskustava, evaluacija i novih programa. Ovaj forum predstavlja odličan prostor za razmenu znanja i praksi.

Na kraju, želimo da podelimo niz dostupnih studija koje mogu poslužiti kao referenca kako za evaluaciju restorativnih procesa, tako i za identifikaciju primera dobre prakse. U svakom slučaju, ova istraživanja mogu doprineti unapređenju kako sopstvenih restorativnih procesa, tako i procesa drugih aktera.

Podstičemo sve članice projekta FAIR da uvek imaju u vidu rezultate prethodnih istraživanja prilikom razvoja restorativnih programa – kako bi identifikovale šta funkcioniše, šta je potrebno unaprediti, kao i koje intervencije ne proizvode željeni uticaj.

Preporučena literatura:

- Bolitho, J. (2015). *Putting justice needs first: A case study of best practice in restorative justice*. *International Journal of Restorative Justice*, 3(2), 256–281. DOI: 10.1080/20504721.2015.1069531
- Bolivar, D. (2019). *Restoring harm: A psychosocial approach to victims and restorative justice*. Routledge.
- Crocker, D. (2015). *Implementing and evaluating restorative justice projects in prison*. *Criminal Justice Policy Review*, 26(1), 45–64. DOI: 10.1177/0887403413508287
- Nascimento, A. M., Andrade, J., & de Castro Rodrigues, A. (2023). *The Psychological Impact of Restorative Justice Practices on Victims of Crimes – a Systematic Review*. *Trauma, Violence & Abuse*, 24(3), 1929–1947. <https://doi.org/10.1177/15248380221082085>



- Ross, K., & Muro, D. (2020). *Possibilities of prison-based restorative justice: transformation beyond recidivism*. *Contemporary Justice Review*, 23(3), 291–313.
<https://doi.org/10.1080/10282580.2020.1783258>
- Toews, B. (2006). *The Little Book of Restorative Justice for People in Prison: Rebuilding the Web of Relationships*. Good Books.
- Zehr, H. (2010). *Restorative justice, mediation and ADR*.
<https://emu.edu/now/restorative-justice/2010/08/13/restorative-justice-mediation-and-adr/>

S druge strane, smatramo korisnim da podelimo i međunarodne platforme koje su se istakle u razvoju tehnika i alata za evaluaciju i facilitaciju restorativne pravde, a koje bi mogle biti od značaja za organizacije uključene u FAIR projekat:

- Evropski forum za restorativnu pravdu (EFRJ): <https://www.euforumrj.org/>
- Zašto ja?: <https://why-me.org/>
- Internacionalni institut za restorativne prakse (IIRP): <https://www.iirp.edu/>
- Nacionalna asocijacija za zajednice i restorativnu pravdu (NACRJ):
<https://www.nacrij.org/>
- Kancelarija Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal – trening o restorativnoj pravdi:
<https://www.unodc.org/unodc/en/justice-and-prison-reform/cpcj-restorative-justice.html>
- Savet za restorativnu pravdu (UK): <https://restorativejustice.org.uk/>
- Australijska asocijacija za restorativnu pravdu (AARJ): <https://www.aarj.org.au>

5. Bibliography

- Rosenberg, M. B. (2003). *Nonviolent Communication: A Language of Life*. PuddleDancer Press.
- Beech, A. R., & Chauhan, J. (2013). Evaluating the effectiveness of the supporting offenders through restoration inside (SORI) programme delivered in seven prisons in England and Wales. *Legal and Criminological Psychology*, 18(2), 229-239.
- Braithwaite, J. (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge University Press.



- De Marcos, F. (2021). Restorative justice in penitentiary execution. *Revista De Derecho Penal Y Criminología*, (26), 19-38.
- Lozano, A. &, Nistal, J., & Jiménez, F. &. (2020). Conflicts and mediation in Spanish prisons. *Revista De Mediación*, 13(1), 2340-9754.
- SGIP. (2020a). *Intervention in restorative justice: Restorative prison encounters*. Ministry of the Interior - General Technical Secretariat. Available:
https://www.institucionpenitenciaria.es/documents/20126/72836/Documentos_Penite nciarios_24_Intervencion_en_Justicia_Restaurativa.pdf
- SGIP. (2020b). *Workshop on restorative dialogues. accountability and reparation of harm*. ().Ministry of the Interior - General Technical Secretariat. Available:
https://www.institucionpenitenciaria.es/documents/20126/72836/Documentos_Penite nciarios_23_Taller_de_Dialogos_Restaurativos.pdf
- UNODC. (2006). *Handbook of restorative justice* (1. publ. ed.). United Nations Office on Drugs and Crime. Available:
https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Handbook_on_Restorative_Justice_Progra mmes.pdf
- UNODC. (2020). *Handbook on restorative justice programmes* (2nd ed.). United Nations Office. Available:
https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/20-01146_Handbook_on _Restorative_Justice_Programmes.pdf
- Watchel, T. (2013). Defining restorative. *IIRP Graduate School*, , 1-13.
<https://www.iirp.edu/pdf/Defining-Restorative-Spanish.pdf>

Inovativne i inkluzivne metode obrazovanja zatvorenika

Kada bismo pitali čoveka koji je proveo neko vreme u kazneno-popravnoj ustanovi da li je kompleksnije odsluženje zatvorske kazne unutar institucije, ili izlazak iz zatvora, ni sami nismo sigurni kakav bi bio odgovor. Iako kazneno-popravne ustanove primarno služe za izvršenje kazne, njihov dublji smisao leži u resocijalizaciji pojedinaca i njihovoj pripremi za povratak u zajednicu, a obrazovanje u tom procesu igra nezamenljivu ulogu.

U većini zemalja sveta zatvorenici formalno imaju pravo na obrazovanje, ali se stepen realizacije tog prava značajno razlikuje. Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima (1948), članom 6. definisano je da svako ima pravo na obrazovanje, pa tako i osuđena lica, koja ovo pravo ne gube odlaskom u zatvor. Ujedinjene nacije su 2015. godine kreirale Pravila



“Nelson Mandela” (*Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners*) kojima se definišu minimalni standardi u postupanju sa zatvorenicima. Među navedenim pravima, posebno ističu važnost obrazovanja i naglašavaju, da mora biti dostupno svim zatvorenicima, i da treba da bude što sličnije obrazovanju izvan zatvora. Obrazovanje predstavlja ključni alat u procesu resocijalizacije zatvorenika, nudeći im priliku da izgrade novi identitet, razviju korisne veštine i pripreme se za uspešan povratak u društvo.

I pored toga što je obrazovanje prepoznato kao važan izvor podrške zatvorenicima u procesu resocijalizacije i pripreme za život izvan rešetaka, dostupnost i kvalitet obrazovanja koji se pruža zatvorenicima je upitan. Brojni su razlozi za nedovoljno adekvatno obrazovanje u zatvorskim sistemima, a jedan od njih je svakako neadekvatna priprema zatvorskog osoblja da podučavaju zatvorenike. Kreiranje otvorenog i sigurnog obrazovnog setinga, motivisanje osuđenih lica i primena adekvatnih didaktičkih metoda u procesu obrazovanja, dovodi do kvalitetnijeg obrazovanja koje će zapravo pomoći/podržati zatvorenike tokom i nakon odsluženja zatvorske kazne.

S toga ćemo u ovom priručniku predstaviti neka značajna saznanja o obrazovanju zatvorenika koja mogu pospešiti obrazovne aktivnosti koje se pružaju zatvorenicima. Sadržaj će biti podeljen u pet tematskih celina: *komunikacija i društveni aspekti obrazovanja zatvorenika; razvoj profesionalnih i mekih veština zatvorenika; didaktika; uloga emocija u obrazovanju zatvorenika i kontakt sa porodicom i obrazovanje zatvorenika*. Posebna pažnja će biti posvećena temama u vezi sa didaktikom, kako bi postojali konkretni primeri koju mogu da se primene u praksi.

Komunikacija i društveni aspekti obrazovanja zatvorenika

Obrazovanje zatvorenika ne samo da doprinosi njihovom intelektualnom razvoju, već ima i dubok uticaj na njihove komunikacijske veštine i socijalnu reintegraciju. Zatvorsko okruženje često podstiče izolaciju, nasilje i nepoverenje, što dodatno otežava uspostavljanje zdravih međuljudskih odnosa. U tom kontekstu, obrazovanje postaje moćno sredstvo koje pomaže zatvorenicima da obnove ili razviju veštine neophodne za funkcionalnu komunikaciju i socijalnu inkluziju.

Kroz obrazovne programe, zatvorenici imaju priliku da nauče kako da izraze svoje misli, potrebe i emocije na konstruktivan način. Grupno učenje, diskusije, zajednički rad na



zadacima i prezentacije pred drugima podstiču razvoj društvenih vještina kao što su aktivno slušanje, empatija, tolerancija i rešavanje sukoba bez agresije. Ove vještine su ključne ne samo za svakodnevno funkcionisanje u zatvoru, već i za uspešnu reintegraciju nakon puštanja na slobodu.

Obrazovanje takođe pruža osećaj pripadnosti i identiteta. Mnogi zatvorenici dolaze iz marginalizovanih zajednica i ranije nisu imali priliku da se uključe u obrazovni sistem. Učešće u obrazovnim aktivnostima može po prvi put stvoriti osećaj vrednosti, samopouzdanja i uvažavanja među vršnjacima i nastavnicima, što pozitivno utiče na njihovu percepciju sebe i drugih.

Socijalni aspekt obrazovanja u zatvoru se dodatno ogleda u smanjenju nasilja i tenzija među zatvorenicima. Kada se bave učenjem, pojedinci su manje skloni sukobima i skloniji razvoju osećaja zajedništva i međusobne podrške.

Obrazovanje u zatvoru je mnogo više od sticanja znanja - ono obnavlja mostove komunikacije i otvara put ka zdravijim društvenim odnosima, čime postaje ključni faktor u uspešnoj rehabilitaciji i reintegraciji zatvorenika u društvo.

Razvoj profesionalnih i mekih vještina zatvorenika

Jedan od ključnih ciljeva savremenih zatvorskih sistema jeste priprema zatvorenika za uspešnu reintegraciju u društvo, a razvoj profesionalnih i mekih vještina zauzima centralno mesto u tom procesu. Zatvorenici često dolaze iz sredina sa ograničenim pristupom obrazovanju i zaposlenju, što doprinosi začaranom krugu siromaštva i kriminala. Kroz stručno usavršavanje i rad na ličnom razvoju, zatvorenici dobijaju priliku da izađu iz tog kruga i započnu novi život nakon odsluženja kazne.

Stručne vještine, kao što su zanatske vještine (stolarstvo, kovanje, građevinarstvo), računarske vještine ili vještine u logistici i proizvodnji, omogućavaju zatvorenicima da steknu specifična zanimanja koja su tražena na tržištu rada. Takvi programi ne samo da povećavaju šanse za zaposlenje, već i jačaju osećaj samopouzdanja i lične vrednosti. Kako se često dešava (u manje razvijenim zemljama sveta) da se zatvorenici zloupotrebljavaju kao jeftina radna snaga za potrebe privrede, neophodno je proširiti spektar stručnih obuka i zanimanja za koja se zatvorenici pripremaju tokom izdržavanja kazne zatvora. Ako se zatvorenici pripremaju



isključivo za slabo plaćene i društveno stigmatizovane poslove, to će samo stvoriti privid pružanja adekvatnih stručnih kvalifikacija, a verovatnije je da ćemo samo doprineti da se bivši zatvorenici vrate kršenju zakona nakon izlaska iz zatvora.

Teško je govoriti o prioritetnim znanjima koja je potrebno pružiti zatvorenicima. Uz to, potrebno je istaći da su takozvane meke veštine - komunikacija, timski rad, samopouzdanje, rešavanje problema, emocionalna kontrola i odgovornost - podjednako važne. Zatvorenicima često nedostaju ove veštine, a one su neophodne za uspešno funkcionisanje kako sa porodicom i u svakodnevnim društvenim odnosima, tako i na radnom mestu. Razvijaju se kroz grupne radionice, učenje u timovima, mentorstvo i različite oblike psihosocijalne podrške. Za razliku od razvoja profesionalnih veština za koje često postoje jasne procedure za njihovo podučavanje, meke veštine zahtevaju mnogo više. Prvo, važno je da edukatori koji rade u zatvorima veruju da zatvorenici mogu da uče, obrazuju se i menjaju. Ako implicitna uverenja zaposlenih koji su u direktnom kontaktu sa zatvorenicima ne podržavaju njihovo učenje i razvoj, napredak zatvorenika će biti otežan. Takođe, za razvoj mekih veština, neophodno je stvoriti adekvatnu atmosferu za učenje u kojoj će se osuđenici osećati bezbedno i prihvaćeno, a i edukatori bi trebalo svojim primerom da demonstriraju visok stepen razvoja mekih veština.

Razvijanje profesionalnih i mekih veština unutar zatvorskog sistema doprinosi smanjenju recidivizma, poboljšava atmosferu u ustanovi i olakšava prelazak u zajednicu. Ljudi koji napuštaju zatvor sa konkretnim znanjem, veštinama i novim obrascima ponašanja imaju znatno veće šanse da se osamostale i žive u skladu sa zakonom.

Didaktika

Didaktika, kao nauka o nastavi i učenju, ima centralno mesto u svakom obrazovnom procesu. Kada je reč o obrazovanju zatvorenika, didaktička načela, metode i pristupi moraju biti pažljivo prilagođeni specifičnom kontekstu zatvorskog okruženja i karakteristikama samih polaznika. Zatvorenici predstavljaju izrazito heterogenu populaciju – po uzrastu, prethodnom obrazovanju, kulturnom poreklu, jeziku, stepenu motivacije i emocionalnoj stabilnosti. Stoga, didaktički pristup mora biti fleksibilan, inkluzivan i usmeren ka osnaživanju zatvorenika, kako bi obrazovanje imalo transformativnu i resocijalizatorsku ulogu.



Specifičnosti obrazovanja u zatvorima

Zatvorski kontekst donosi brojne izazove za obrazovni proces. Ograničenost prostora i vremena, kontrolisani uslovi rada, nedostatak resursa, sigurnosna pravila, česti prekidi usled premeštaja ili disciplinskih mera, sve to utiče na didaktičku organizaciju nastave. Takođe, motivacija zatvorenika za obrazovanje često je niska ili usmerena ka praktičnim ciljevima, poput skraćanja kazne ili sticanja sertifikata za buduće zaposlenje. To zahteva poseban angažman nastavnika i andragoških stručnjaka, kako bi se stvorio podsticajan ambijent za učenje i lični razvoj.

U zatvorskom obrazovanju neophodno je povezivati kognitivne ciljeve sa emocionalno-socijalnim razvojem učenika. Nastava ne sme biti isključivo usmerena na prenos znanja, već mora doprineti jačanju samopouzdanja, osećaja smisla i samorefleksije.

Mnogi zaposleni u sektoru obrazovanja u zatvoru, nisu tokom svoje stručne obuke stekli znanje o specifičnim karakteristikama odraslih polaznika ili o tome kako efikasno raditi sa njima. S obzirom da se odrasli zatvorenici ne razlikuju značajno od opšte populacije odraslih u pogledu karakteristika učenja, u nastavku je dat osnovni pregled ključnih elemenata neophodnih za rad sa odraslima.

Karakteristike odraslih učenika

Iskustvo – Obrazovanje dece i odraslih se bitno razlikuje, pa je neophodno primenjivati različite didaktičke pristupe u radu sa odraslima. Jedan od najvažnijih principa u obrazovanju odraslih jeste priznanje i korišćenje njihovog prethodnog životnog i radnog iskustva u obrazovnom procesu. U zatvorskom sistemu, gde odnosi moći i autoritet igraju veliku ulogu, često je izazovno uključiti zatvorenike u zajedničko kreiranje nastave i vrednovanje njihovog iskustva. Ipak, zadatak predavača je da oblikuje nastavu na način koji omogućava uvažavanje njihovih iskustava i aktivno uključivanje u obrazovni proces.

Samostalnost – Odrasli su, za razliku od dece, uglavnom samostalni i samousmereni. Znaju šta ih zanima, šta im je važno i samostalno odlučuju šta žele da nauče. Više im odgovara učenje u okruženju koje je zasnovano na saradnji, ravnopravnosti i međusobnom poštovanju, zbog čega je preporučljivo koristiti metode koje podstiču samostalnost i aktivno učešće.



Povezanost sa realnim životom – Odrasli uče ono što žele, ono što ih zanima i što smatraju korisnim za svoj život. Nastava bi trebalo da se oslanja na primere iz stvarnog života i da sadrži teme koje učenici mogu primeniti u svakodnevnim situacijama. Korišćenje studija slučaja i diskusija zasnovanih na ličnom iskustvu omogućava učenicima da se poistovete sa sadržajem i lakše ga usvoje.

Usmerenost na rešavanje problema – Odrasli najčešće pristupaju učenju sa konkretnim ciljem – žele da reše određeni problem ili steknu korisnu veštinu. Zbog toga nastava treba da bude praktična, sa jasnim uputstvima kako se naučeni koncepti mogu primeniti u stvarnim okolnostima.

Učenje kroz interakciju sa vršnjacima – Odrasli često bolje uče u interakciji sa osobama slične životne dobi i iskustva. Imaju izraženu potrebu za međusobnim prihvatanjem i razmenom. Iako zatvorsko okruženje nameće određene granice, preporučuje se korišćenje metoda koje omogućavaju razmenu znanja i iskustava unutar grupe, čime se stvara podsticajna i otvorena atmosfera za učenje.

Očekivanje poštovanja – U obrazovanju odraslih ne postoji stroga hijerarhija između predavača i učenika. Ključno je da predavač pokaže poštovanje prema učenicima, njihovim sposobnostima, znanju i životnim iskustvima. Neophodno je graditi odnos zasnovan na međusobnom poverenju i uvažavanju, gde će polaznici slobodno izražavati svoje mišljenje, a predavač pažljivo slušati i ceniti njihovo učešće.

Individualni tempo učenja – Svaki odrasli učenik ima svoj ritam učenja i različite potrebe u procesu usvajanja novih znanja. Zbog toga je važno osmisliti obrazovni program koji omogućava fleksibilnost i prilagođavanje tempa svakom pojedincu, kako bi svi imali jednake šanse za uspeh.

Didaktička načela u obrazovanju zatvorenika

U obrazovanju zatvorenika posebno su važna sledeća didaktička načela:

1. **Individualizacija** – Uzimajući u obzir različite nivoe predznanja, iskustava i sposobnosti, programi moraju biti prilagođeni individualnim potrebama. Mnogi zatvorenici imaju traumatična iskustva sa obrazovnim institucijama, nisku pismenost



ili dijagnostikovane poteškoće u učenju, zbog čega je neophodno prilagoditi tempo, sadržaj i metode rada.

2. **Aktivno učenje** – Umesto frontalne nastave, preferira se učenje kroz praktične zadatke, grupni rad, simulacije, radionice i projekte. Aktivne metode učenja podstiču angažovanost i motivaciju zatvorenika, a istovremeno razvijaju meke veštine poput timskog rada, komunikacije i rešavanja problema.
3. **Relevantnost sadržaja** – Nastavni sadržaji moraju imati jasnu praktičnu vrednost. Zatvorenici bolje reaguju na teme koje mogu direktno primeniti – bilo da se radi o osnovnoj pismenosti, radnim veštinama, finansijskoj pismenosti, roditeljstvu ili upravljanju emocijama.
4. **Bezbedno i podržavajuće okruženje** – Povratno davanje podrške, empatija i poštovanje doprinose stvaranju poverenja. U takvom okruženju zatvorenici su spremniji da se otvore, učestvuju i preuzmu odgovornost za svoje obrazovanje.

Uloga nastavnika i andragoškog pristupa

Nastavnici koji rade u zatvorima moraju posedovati andragoške i psihosocijalne kompetencije. Oni često funkcionišu i kao mentori, savetnici, pa čak i emocionalna podrška. Nastavnik ne prenosi samo znanje, već aktivno učestvuje u razvoju ličnosti učenika.

Primena andragoškog pristupa – gde se odrasli podučavaju uz uvažavanje njihovog iskustva, samostalnosti i potreba je ključna u obrazovanju zatvorenika. To znači da nastavnik mora biti sposoban da prepozna i iskoristi lične priče i životna iskustva zatvorenika kao polaznu tačku za učenje.

Jedan od uspešnih primera jeste norveški zatvorski sistem, u kome se obrazovanje tretira kao osnovno ljudsko pravo, a zatvorska škola funkcioniše kao deo državnog obrazovnog sistema. U ovakvim zatvorskim sistemima se nastavnici redovno obučavaju za rad sa ovom specifičnom populacijom, a fokus je na osnaživanju ličnosti kroz obrazovanje.

Didaktička sredstva i metode

S obzirom na ograničenja zatvorskog sistema (npr. ograničen pristup internetu, nedostatak savremenih pomagala), didaktička sredstva često se svode na osnovne oblike – štampane materijale, table, radne sveske. Ipak, u mnogim evropskim zemljama uvode se



specijalizovane digitalne platforme za učenje u zatvoru koje ne omogućavaju pristup internetu, ali nude interaktivne sadržaje.

Metode rada uključuju: diskusije, analizu tekstova, studije slučaja, praktične zadatke, samostalni rad i simulacije svakodnevnih životnih situacija. U grupnim radionicama, zatvorenici uče kako da rešavaju konflikte, komuniciraju na nenasilan način i izražavaju emocije. Posebna pažnja posvećuje se funkcionalnoj pismenosti i obrazovanju odraslih sa niskim nivoom obrazovanja.

Izazovi i preporuke

Najveći izazovi u didaktičkoj organizaciji obrazovanja zatvorenika su:

- nedostatak stručnog kadra,
- loša tehnička opremljenost,
- nedovoljna koordinacija između obrazovnog i zatvorskog sistema,
- i niska motivacija samih zatvorenika.

Zato je neophodno:

- kontinuirano obučavati nastavnike za rad u zatvorskim uslovima,
- osigurati pristup savremenim obrazovnim materijalima,
- uvesti savetodavni rad i individualne obrazovne planove,
- i povezati obrazovne programe sa postpenalnom podrškom i tržištem rada.

Uloga emocija u obrazovanju zatvorenika

U savremenim pristupima obrazovanju zatvorenika sve se više prepoznaje značaj emocija kao ključnog faktora u procesu učenja i rehabilitacije. Emocije ne samo da oblikuju način na koji zatvorenici pristupaju obrazovnim sadržajima, već i duboko utiču na njihovu motivaciju, sposobnost da se menjaju i uspostave novu, pozitivnu sliku o sebi. Ignorisanje emocionalnih aspekata učenja u zatvorskom okruženju vodi ka ograničenim rezultatima, dok njihovo svesno uključivanje može doprineti istinskoj transformaciji pojedinca.

Zatvorsko okruženje je po svojoj prirodi restriktivno i emocionalno zahtevno. Zatvorenici često nose snažne emocionalne terete – krivicu, stid, bes, tugu, osećaj nepravde, pa čak i



potpunu apatiju. Ove emocije mogu predstavljati ozbiljne prepreke za uključivanje u obrazovni proces. U tom smislu, neophodno je da nastavnici i edukatori u zatvorima razviju svest o emocionalnom stanju svojih učenika i da razumeju kako emocije utiču na učenje.

Pozitivne emocije, poput osećaja postignuća, nade i samopouzdanja, dokazano povećavaju motivaciju za učenjem. Kada zatvorenici veruju da mogu uspeti, spremniji su da se uključe u proces, preuzmu odgovornost za sopstveno učenje i istraju u savladavanju izazova. Nasuprot tome, osećaj inferiornosti, strah od neuspeha i nedostatak vere u sopstvene sposobnosti mogu dovesti do odustajanja. Zbog toga je važno da nastavnici u zatvorima ne budu samo prenosioци znanja, već i emocionalni podržavaoci, koji pomažu zatvorenicima da razviju unutrašnju motivaciju i otpornost.

Ključna praktična smernica u radu sa zatvorenicima jeste stvaranje emocionalno sigurnog prostora za učenje. To podrazumeva atmosferu poštovanja, nenasilne komunikacije i empatije. Učionica u zatvoru ne sme biti još jedno mesto osude, već prostor u kojem zatvorenik oseća da ima pravo da uči, da pogreši i da raste. Nastavnici treba da jasno komuniciraju visoka, ali dostižna očekivanja, da ohrabruju pokušaje i priznaju napredak, ma kako mali bio.

Takođe, nastavnici bi trebalo da budu obučeni da prepoznaju i upravljaju emocionalnim stanjima zatvorenika. To se može postići kroz uvođenje elemenata socijalno-emocionalnog učenja u nastavni proces. Aktivnosti koje podstiču samorefleksiju, izražavanje osećanja kroz pisanje ili umetnost, rad u grupi i rešavanje konflikata konstruktivnim putem, mogu znatno doprineti razvoju emocionalne pismenosti zatvorenika.

Jednako važno je i osnaživanje identiteta učenika. Zatvorenici često dolaze sa osećajem niskog samopoštovanja i iskustvima neuspeha u prethodnom školovanju. Obrazovanje im može pomoći da izgrade novi identitet – da se ne vide samo kao „zatvorenici“ ili „počinioci krivičnih dela“, već kao učenici, radnici, roditelji ili građani koji imaju budućnost. U tom smislu, nastavnici bi trebalo da podstiču pozitivno samopoimanje kroz priznavanje truda, uvažavanje ličnih priča i podsticanje dugoročnih ciljeva.

Na kraju, važno je naglasiti da se rad sa emocijama ne sme doživljavati kao dodatak obrazovanju, već kao njegov sastavni i neizostavni deo, posebno u zatvorskom kontekstu. Uzimajući u obzir specifične životne okolnosti zatvorenika i njihovo emocionalno nasleđe,



obrazovanje mora biti celovito – ono koje ne uči samo faktima, već i životnim veštinama, samorefleksiji, saosećanju i odgovornosti.

Uključivanjem emocija u obrazovni proces zatvorenika ne samo da povećavamo efikasnost obrazovanja, već doprinosimo i dugoročnijem cilju – resocijalizaciji i smanjenju recidivizma. Zatvorenik koji nauči da razume sebe, da upravlja svojim emocijama i da veruje u svoje sposobnosti, ima veće šanse da vodi produktivan i zakonit život nakon izlaska iz zatvora. To je korist ne samo za njega, već i za celo društvo.

Kontakt sa porodicom i obrazovanje zatvorenika

U procesu resocijalizacije zatvorenika obrazovanje zauzima centralno mesto kao sredstvo lične transformacije i pripreme za život nakon zatvora. Ipak, često se zanemaruje značaj jednog ključnog faktora koji može značajno uticati na uspešnost obrazovnog procesa – a to je kontakt sa porodicom. Porodica ima ogroman potencijal da zatvoreniku pruži emocionalnu podršku, motivaciju i osećaj pripadnosti, čime direktno doprinosi njegovom obrazovanju i celokupnoj rehabilitaciji.

Kontakt sa porodicom predstavlja važan izvor emocionalne podrške i stabilnosti za zatvorenike. Zatvorsko okruženje, obeleženo izolacijom, institucionalnom rutinom i emocionalnim pritiskom, često negativno utiče na mentalno zdravlje i motivaciju zatvorenika. U takvom kontekstu, svaka poruka, poseta ili telefonski razgovor sa članovima porodice može imati ogroman pozitivan uticaj na psihološko stanje pojedinca. Osoba koja zna da je voljena i podržana izvan zatvorskih zidova lakše se otvara prema učenju i prihvata promenu kao moguću i dostižnu.

Uz emocionalnu stabilnost, porodična povezanost igra važnu ulogu u jačanju motivacije za obrazovanje. Zatvorenici koji su u kontaktu sa decom, partnerima ili roditeljima često izražavaju veću spremnost da se obrazuju kako bi svojim bližnjima dokazali da su sposobni za promenu. Obrazovanje tada postaje više od ličnog razvoja – ono postaje sredstvo za obnovu porodičnih odnosa, za pokazivanje odgovornosti i za izgradnju pozitivne slike o sebi u očima voljenih. Ova emocionalna komponenta obrazovanja, potaknuta porodičnim vezama, ima snažan potencijal da učvrsti unutrašnju motivaciju i istrajnost u učenju.



Dalje, kontakt sa porodicom doprinosi smanjenju osećaja izolovanosti i očuvanju socijalnog identiteta zatvorenika. Održavanje odnosa sa spoljnim svetom pomaže zatvoreniku da ne izgubi osećaj pripadnosti društvu, što je važan preduslov za uspešnu reintegraciju. Osoba koja se oseća kao deo porodice verovatnije će želiti da se uključi u društvo na konstruktivan način, a obrazovanje je jedno od glavnih sredstava za ostvarenje te tranzicije.

Osim što pruža emocionalnu i motivacionu podršku, porodica može biti i aktivni partner u procesu resocijalizacije. U mnogim slučajevima članovi porodice ohrabruju zatvorenike da se uključe u obrazovne programe, podržavaju ih u učenju i zajedno planiraju budućnost nakon izlaska iz zatvora. Ovakva saradnja povećava šanse za uspešnu primenu naučenog u stvarnom životu i jača odgovornost zatvorenika prema sopstvenim ciljevima i prema bližnjima. Porodica, kada je konstruktivno uključena, može postati saveznik u procesu promene, a ne samo pasivni posmatrač.

U svetlu navedenog, postavlja se pitanje: kako omogućiti i podstaći ovakvu porodičnu uključenost u zatvorski obrazovni proces? Pre svega, potrebno je da zatvorske institucije omoguće fleksibilnije režime poseta za zatvorenike koji učestvuju u obrazovanju, uključujući i tzv. edukativne porodične posete. Takođe, korisno je uključiti članove porodice u obrazovne ciljeve zatvorenika – kroz zajedničke projekte, razmenu pisama o temama iz škole ili planiranje budućih obrazovnih i profesionalnih koraka. Organizovanje radionica za porodice može im pomoći da bolje razumeju kako pružiti podršku zatvoreniku u učenju i osnaživanju.

Dodatno, telefonski i video kontakt treba olakšati i ohrabriti, naročito za zatvorenike koji imaju porodicu daleko. Za roditelje među zatvorenicima, posebno su dragoceni programi roditeljskih veština koji povezuju obrazovne sadržaje sa svakodnevnim izazovima roditeljstva, čime se dodatno motivišu za aktivno učešće u obrazovanju.

Na kraju, važno je istaći da porodica i obrazovanje zajedno čine snažan temelj za uspešnu resocijalizaciju. Zatvorenik koji ima podršku porodice i koji koristi obrazovanje kao alat za lični razvoj ima značajno veće šanse da nakon izlaska iz zatvora vodi produktivan i zakonit život. Kontakt sa porodicom ne samo da obezbeđuje emocionalni oslonac, već i daje smisao obrazovnom trudu, povezujući zatvorenika sa realnim životom i ljudima do kojih mu je stalo.

Zaključno, u obrazovanju zatvorenika ne treba zanemarivati snagu porodičnih odnosa. Naprotiv, kontakt sa porodicom treba shvatiti kao strateški resurs koji može znatno doprineti



uspehu obrazovnih i resocijalizacijskih programa. Ulaganjem u očuvanje i jačanje tih veza, društvo ne samo da pomaže zatvorenicima da se obrazuju, već i da se vrate kao korisni i odgovorni članovi zajednice.

Zaključna razmatranja

Neosporna je važnost obrazovanja za svakog čoveka, posebno u aktuelnim društvenim okolnostima u kojima se odavno govori i piše o obrazovanju kao celoživotnom procesu. Međutim, samo obrazovanje neće spasiti svet. Neophodno je poboljšati sve ukupne uslove zatvorskog života, povećati stepen poštovanja prema zatvorenicima i njihovim garantovanim pravima, usavršavati zatvorsko osoblje iz svih sektora. Samo jedan aspekt zatvorskog sistema je pristup kvalitetnim obrazovnim aktivnostima.

Pristup obrazovanju omogućava zatvorenicima da steknu osnovna znanja, završe osnovnu ili srednju školu, pa čak i da se uključe u programe stručnog osposobljavanja ili visokog obrazovanja. Na taj način se smanjuje njihova socijalna isključenost, a povećava šansa za zapošljavanje po izlasku iz zatvora. Istraživanja pokazuju da obrazovani zatvorenici imaju znatno nižu stopu povratništva, što je veoma značajno kako za same zatvorenike, tako i za samu zajednicu. Obrazovanje takođe ima snažan psihološki efekat. Ono jača samopouzdanje, podstiče odgovornost i razvija osećaj lične vrednosti. U zatvorskom okruženju, gde su motivacija i smisao često ugroženi, učenje može postati izvor nade i unutrašnje promene. Mnogi zatvorenici kroz obrazovanje po prvi put dobijaju priliku da otkriju svoj potencijal i krenu putem pozitivne transformacije.

Osim individualne koristi, obrazovanje zatvorenika ima i širi društveni značaj. Adekvatnim procesom resocijalizacije, i pružanjem podrške zatvorenicima od trenutka kada udju u zatvor, pa i nakon izlaska iz zatvora, smanjuje se stopa recidivizma i otvara se prilika pojedincu da se uspešno integriše u svoju sredinu. Resocijalizacijom zatvorenika, doprinosimo i zajednici da se osećaju sigurno i povrate poverenje u pojedince koji su počinili neko krivično delo. Obrazovanje stvara mogućnost za novi početak i gradi temelje za pravednije i sigurnije društvo.

Sledeći koraci i preporuke za Evropu



Sledeći koraci: Nadogradnja na nasleđe FAIR-a

Kako se FAIR projekat privodi kraju, partnerstvo već radi na očuvanju njegovog zamaha i širenju uticaja kroz buduće inicijative.

Na osnovu temelja postavljenih tokom FAIR projekta, kao i potrebe za daljom saradnjom, nastao je novi projekat „*Restorativne porodice iza rešetaka*“ (*Restorative Families Behind Bars*). Ovaj Erasmus+ projekat apliciran je s ciljem razvijanja modela reintegracije zasnovanih na zajednici i restorativnoj pravdi. Njegova svrha je pružanje podrške osobama lišenim slobode i njihovim porodicama kroz osnaživanje porodičnih veza, promociju inkluzivnog obrazovanja i podizanje javne svesti o alternativnim pravosudnim praksama.

Projekat će obezbediti stručnjacima, nastavnicima, socijalnim radnicima i facilitatorima pravde potrebne veštine za efikasnu primenu restorativnih programa. Kroz transnacionalnu saradnju organizacija iz Srbije, Francuske, Italije i Španije, projekat ima za cilj da odgovori na sistemske nedostatke kaznenih sistema, smanji recidivizam, i zastupa humanije i društveno održive pristupe pravdi širom Evrope.

Na osnovu iskustva stečenog kroz FAIR, naši naredni koraci biće usmereni na:

- Podršku u implementaciji poslovnih modela i zelenih praksi razvijenih tokom FAIR projekta, naročito u Madridu i Beogradu.
- Unapređenje obuka za stručnjake (nastavnike, socijalne radnike, zatvorsko osoblje) u oblasti restorativne pravde i održivog preduzetništva.
- Unapređenje obuka za nastavnike/edukatore radi sticanja znanja i veština iz oblasti inovativnih metoda obrazovanja zatvorenika.
- Jačanje međunarodnih zajednica učenja, koje omogućavaju vršnjačku podršku i zajedničko osmišljavanje rešenja između zatvorskih i postzatvorskih inicijativa.
- Širenje saradnje sa lokalnim vlastima, zatvorskim upravama i civilnim sektorom kako bi se FAIR metodologije testirale i usvojile u širem obimu.

Takođe ćemo nastaviti sa ažuriranjem onlajn priručnika i projektnih resursa, kako bi oni ostali dostupni, relevantni i otvoreni za doprinose drugih praktičara u oblasti restorativne pravde.

Preporuke ka Evropi



FAIR je pokazao da reintegracija, održivost i inovacije nisu samo kompatibilni, već i neophodni za izgradnju inkluzivnijeg i pravednijeg evropskog društva. Na osnovu našeg iskustva, iznosimo sledeće preporuke za donosiocce odluka, institucije i evropske aktere:

- **Prepoznati i ulagati u socijalna preduzeća kao put ka reintegraciji** – naročito ona koja funkcionišu unutar zatvorskog sistema. Ove inicijative podstiču autonomiju, dostojanstvo i zapošljivost osuđenih lica.
- **Podržati okvire restorativne pravde kao održive i humane alternative tradicionalnim kaznenim sistemima.** Ovakav pristup promoviše oporavak, smanjuje recidivizam i ojačava građanske vrednosti.
- **Unaprediti pristup i kvalitet obrazovanja** – obrazovanje ima višestruku funkciju i predstavlja moćan pokretač lične transformacije osuđenih lica, kao i važan alat za reintegraciju i sticanje finansijske nezavisnosti.
- **Olakšati pristup evropskim fondovima za manje, lokalne organizacije,** naročito one koje rade sa marginalizovanim ili kriminalizovanim grupama. Pojednostavljene procedure i podrška u izgradnji kapaciteta su od ključne važnosti.
- **Podsticati međusektorsku saradnju,** između sektora pravosuđa, obrazovanja, zapošljavanja i zaštite životne sredine, kako bi se pitanje reintegracije rešavalo holistički i održivo.
- **Integrirati principe održivosti u zatvorske i post-penalne strategije,** ne samo kroz zelene prakse, već i kroz razvoj dugoročnih, društveno odgovornih struktura koje doprinose kako pojedincima, tako i zajednicama.

Jedna od najvećih vrednosti FAIR projekta ogleda se u mogućnosti za značajnu razmenu i saradnju između četiri evropske zemlje. Iako ove zemlje dele mnoge zajedničke izazove u radu sa osobama lišenim slobode i njihovim porodicama, one se takođe suočavaju sa specifičnim kontekstualnim problemima koji zahtevaju prilagođene pristupe. Kroz ovo partnerstvo, ne samo da učimo jedni od drugih, već i zajednički razvijamo rešenja koja su lokalno relevantna, a istovremeno međunarodno inspirativna.

FAIR nije kraj, već početak. Verujemo u Evropu u kojoj niko nije isključen – ni u zatvoru, ni nakon izlaska. I ostajemo posvećeni nastavku ovog rada, sa još većom ambicijom.



Zahvalnice

FAIR partnerstvo izražava **najdublju zahvalnost** svima koji su omogućili realizaciju ovog projekta i nastanak ovog priručnika.

Najpre, zahvaljujemo **samom partnerstvu** – Marseille Solutions, Neapolide, AMEE i Opservatoriji obrazovanja – na **nepokolebljivoj posvećenosti, kreativnosti i saradnji** tokom svake faze projekta. Njihova **lokalna stručnost, zajednička vizija i predanost inkluziji i inovacijama** oblikovali su sadržaj i kvalitet ovog rada.

Zahvaljujemo se **trenerima, edukatorima i stručnjacima** koji su nesebično podelili svoje znanje, vreme i alate kako bi podržali učenje i reintegraciju u izazovnim kontekstima. Vaše iskustvo i velikodušnost obogatili su ovaj priručnik praktičnim uvidima i značajnim strategijama.

Posebnu zahvalnost dugujemo **učesnicima i učesnicama**, a naročito onima koji imaju lično iskustvo zatvora, koji su sa hrabrošću i iskrenošću podelili svoje priče i perspektive. Vaši glasovi su srž ovog projekta i snažan podsetnik na to zašto ovaj rad ima smisla.

Zahvaljujemo se i našim **lokalnim partnerima i organizacijama domaćinima**, koji su nas dočekali širom otvorenih ruku i inspirisali nas svojim primerima dobre prakse:

- U **Marseju**: Festin, Les Beaux Mets, Wake Up Café, Café Joyeux, Association Possible i Sylvain Lhuissier;
- U **Napulju**: Kooperativa Lazzarelle, Zatvor Secondigliano i nastavno osoblje i stručni radnici ženskog zatvora u Pozzuoliju;
- U **Madridu**: Zatvor Alcalá Meco, Proyecto Hombre, i predani treneri i facilitatori koji rade na obrazovanju i restorativnoj pravdi u zatvorskom kontekstu;
- U **Beogradu**: POKRENI SE / Get Started, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, kao i akteri iz zajednice koji promovišu reintegraciju i građanski angažman.

Zahvaljujemo se i **Erasmus+ programu i Francuskoj nacionalnoj agenciji** što su omogućili ovu transnacionalnu razmenu znanja i saradnje.



Funded by
the European Union

I na kraju, **hvala** svakoj osobi koja je učestvovala na radionici, pročitala nacrt, bila domaćin posete, dala komentar, pružila podršku – ili jednostavno verovala u viziju pravednijeg, inkluzivnijeg i održivog društva.

Ovaj priručnik pripada vama jednako koliko i nama.